

POPULACIJSKA POLITIKA U RAZVIJENIM EUROPSKIM ZEMLJAMA

U ovom radu razmatrat će se karakteristike, problemi i rezultati pronatalističke populacijske politike u razvijenim europskim zemljama u drugoj polovici 20. stoljeća, s posebnim osvrtom na Francusku u kojoj je populacijska politika eksplicitnog tipa i Švedsku u kojoj ona ima implicitne značajke. Rezultati koje je populacijska politika postigla u tim zemljama, u smislu djelovanja na porast fertiliteta, iskazani su u tome što je trend pada fertiliteta, mjerama pronatalističke populacijske politike bio usporen, a njegova brojčana razina ostala je viša nego u zemljama u kojima te politike nije bilo.

UVOD

Tijekom druge polovice 20. stoljeća svijet je prošao kroz jedinstveno razdoblje u povijesti stanovništva, u kojem je završen proces demografske tranzicije u razvijenim zemljama. U novonastalim gospodarskim, zdravstvenim i društvenim prilikama, tip (režim) reprodukcije stanovništva obilježava nizak i opadajući natalitet/fertilitet i mortalitet, tako da prirodni prirast stanovništva pokazuje izrazitu tendenciju prema nultoj razini. Važno je naglasiti da je u 1990-tim godinama zabilježeno daljnje smanjenje i vrlo niska razina nataliteta/fertiliteta i to ispod one koja je potrebna za obnavljanje generacija.¹ Ta je razina uz dati, starenjem stanovništva određeni nivo mortaliteta, rezultirala signifikantnim smanjivanjem porasta stope prirodnog prirasta stanovništva, a u mnogim zemljama dovela je do procesa prirodnog depopulacije (prirodnog smanjenja stanovništva), koji je ukoliko nije bio kompenziran imigracijom iz drugih, mahom slabije razvijenih zemalja, – doveo do procesa ukupne depopulacije (smanjenja ukupnog broja stanovnika). Istovremeno je snažno ubrzan proces starenja stanovništva kao odraz dugotrajnog snižavanja nataliteta i produženja ljudskog vijeka (očekivanog tra-

¹ Natalitet i fertilitet kao pojmovi upotrebljavaju se kao sinonimi. Ali kada su u pitanju stope nataliteta odnosno fertiliteta značenje im je različito, jer je u nazivniku stope nataliteta ukupno stanovništvo, a kod stope fertiliteta – žensko stanovništvo u fertilnoj dobi (15 do 49 godina).

janja života) vezanog uz brojna medicinska otkrića i zdravstvena postignuća. Tako su posljednjeg desetljeća 20. stoljeća, demografske promjene u razvijenim, prvenstveno europskim zemljama, ali i u onim relativno slabije razvijenima, odnosno u grupi tzv. zemalja s ekonomijom u tranziciji (među kojima je i Hrvatska), bitno obilježila dva međusobno usko povezana demografska procesa, depopulacija i starenje stanovništva.

U istom razdoblju u većini zemalja u razvoju, osim onih u sub-saharskoj Africi, krenuo je proces demografske tranzicije. Stope mortaliteta i nataliteta su smanjene s visoke predtranzicijske razine (od oko 40 živorođenih na 1000 stanovnika) na centralno – tranzicijsku i nižu razinu (30 promila i manje), pri čemu je pad mortaliteta prethodio i bio znatno brži od pada nataliteta. Posljedice takvih promjena bile su značajno povećane stope prirodnog prirasta, karakteristične za ranu tranzicijsku podetapu u razvoju stanovništva i kao njihova rezultanta – demografska ekspanzija, koja je tijekom 1980-tih, a napose 1990-tih godina znatno oslabila, tako da je tada zabilježen i početak starenja stanovništva u mnogim zemljama Trećeg svijeta.

Takvi demografski trendovi u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva u razvijenim zemljama kao i u zemljama u razvoju, bili su u drugoj polovici 20. stoljeća praćeni znatnim migracijskim tokovima pretežno iz druge grupe zemalja u prvu, s tendencijom pojačanja prema kraju stoljeća. Radi se ne samo o migraciji radne snage i stručnjaka konjunktturnih zanimanja već i o članovima njihovih obitelji. Ali povezano uz ratove i političke turbulencije u svijetu, desetljeće 1990-tih godina bitno je obilježila migracija velikog broja izbjeglica i prognanika, legalnih i ilegalnih migranata. U 1994. godini u svijetu je zabilježeno oko 19 milijuna izbjeglica. (UNHCR, 1996). Stoga se to desetljeće često naziva desetljećem izbjegličkih migracija. (UN, Population Newsletter, 1997).

U drugoj polovici 20. stoljeća, gledano prema stupnju gospodarskog razvoja i prema političkim sistemima, mogu se s obzirom na razdoblje provođenja populacijske politike razlikovati u Europi dvije grupe niskonatalitetnih zemalja. Sve su to zemlje koje se prema kriterijima formalne statističko-demografske klasifikacije prezentirane u teoriji demografske tranzicije mogu svrstati u grupu zemalja s posttranzicijskom razinom nataliteta. – Prvu grupu čine istočno i centralnoeuropske, tadašnje socijalističke zemlje koje su populacijsku politiku provodile već tijekom 1960-tih godina i to u njezinom eksplicitnom izrazu. – Drugu grupu čine zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe koje su pretežno tek desetak godina kasnije (oko sredine 1970-tih godina) provodile populacijsku politiku u implicitnom obliku (s iznimkom Francuske u kojoj je eksplicitna pronatalistička politika uvedena znatno ranije). (Glass, 1967; Bourgeois-Pichat, 1974). Budući da smo sadržaj i iskustva populacijske politike u bivšim socijalističkim zemljama obradili

već ranije (Wertheimer-Baletić, 1971, 2000), u ovom radu razmatrat ćemo karakteristike i učinke te politike u zemljama zapadne, sjeverozapadne i južne Europe (u daljem tekstu – razvijene europske zemlje).

Predmet ovoga rada su prema tome karakteristike i iskustva razvijenih europskih zemalja, prvenstveno Francuske i Švedske, u koncipiranju i provođenju pronatalističke populacijske politike u drugoj polovici 20. stoljeća, kao i njezini učinci na nastale promjene u natalitetu. Radi se o populacijskoj politici u *užem značenju* tog pojma, odnosno o njezinoj stimulatívnoj pronatalističkoj varijanti, na koju su nesumnjivo, više ili manje, direktno ili indirektno, djelovale i druge komponente ukupnog kretanja stanovništva, primarno migracijski tokovi specifični za pojedine zemlje u pojedinim desetljećima druge polovice 20. stoljeća, kao i smanjivanje mortaliteta, općeg i specifičnog, vezano uz opći napredak medicine, zdravstvene zaštite (preventivne i kurativne), bitnog poboljšanja higijensko-sanitarnih uvjeta života, te podizanja razine obrazovanja stanovništva.

Populacijska politika kao odgovor na nepovoljnu demografsku situaciju

Populacijska politika u razvijenim zemljama Europe, slično kao i početkom 1950-tih godina u zemljama u razvoju, koncipirana je i sprovedena u život u pravilu kao *odgovor* na konkretno nastalu nepovoljnu demografsku situaciju u području sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, primarno nataliteta i prirodnog prirasta. (Berelson, 1974; Klinger, 1987). Uz ostale iste uvjete, ta je situacija posljedica brojnih socio-ekonomskih i drugih relevantnih čimbenika koji su u datim zemljama i u datim uvjetima njihova ukupnog razvoja, djelovali na dugotrajno opadanje nataliteta kao primarne endogene dinamičke sastavnice prirodnog kretanja stanovništva. Pri tome je činjenica da većina razvijenih europskih zemalja nije razmatrala potrebu provedbe adekvatne, u ovom slučaju stimulatívne pronatalističke populacijske politike, sve dok se nije dogodilo da se razina stope nataliteta spustila ispod teorijski granične posttranzicijske razine od 14 promila, a razina periodske totalne stope fertiliteta (u daljem tekstu – totalne stope fertiliteta) – ispod tzv. kritične razine koja se zahtijeva za obnavljanje generacija (2,1 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi života). Valja podvući da se krajem 1990-tih godina, uslijed daljnjeg smanjivanja nataliteta, u mnogim europskim zemljama stopa nataliteta snizila na prosječnu razinu od svega oko 10 promila, a totalna stopa fertiliteta na prosječnu razinu od oko 1,5. (Council of Europe, 2003).

U 2002. godini totalna stopa fertiliteta je u Europskoj Uniji (15) iznosila prosječno 1,50, u 10 novoprimljenih zemalja prosječno 1,31, a u Europskoj Uniji (25) prosječno 1,48 djece na jednu ženu u fertilnoj dobi. (Prioux, 2004). U nekim je zemljama, među kojima je i Hrvatska, početkom 21. stoljeća totalna stopa fertili-

teta pala na još nižu brojčanu razinu od prosječne, gore navedene razine za zemlje Europske Unije, tj. na svega oko 1,3 i manje djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi («najniži niski fertilitet»). (Köhler, Billary, Ortega, 2001).

Većina zemalja zapadne, sjeverozapadne i južne Europe nema eksplicitne populacijske politike, a glavnina pronatalističkih mjera, ako postoji, prikriva se pod nazivom mjera obiteljske politike, socijalne politike, fertilitetno – relevantne socijalne politike ili u najboljem slučaju pod nazivom politike vezane uz stanovništvo (population-related policies). Pri tome valja napomenuti da se u suvremenom razdoblju u većini razvijenih europskih zemalja, osim Francuske, nerado rabi pojam populacijska politika,² a s time u vezi i pojam «pronatalističke mjere». Tako primjerice mnoge materijalne i nematerijalne beneficije koje su se ranije nazivale pronatalističkima i koje ustvari imaju taj cilj, danas se tako ne nazivaju. Najčešće se rabi pojam «mjere obiteljske politike». Razlozi tome leže s jedne strane u prošlosti koja se često i nenamjerno reflektira na sadašnjost, a povezani su uz kompromitaciju stimulativne populacijske politike koju su krajem 1930-tih i početkom 1940-tih godina provodile fašističke zemlje (Njemačka i Italija)³. S druge strane oni leže u interpretaciji suvremene opće globalizacije, pa se izostavljanjem naziva «populacijska politika», a rabeći drugi sličan pojam, nastoje prikriti moguće političke i nacionalne implikacije i proizvoljne interpretacije pronatalističke populacijske politike. (Demeny, 2003).

Imajući u vidu ove činjenice, u razmatranjima o rezultatima i većoj ili manjoj efikasnosti te politike, treba se prilikom razmatranja karakteristika i problema pronatalističke politike u razvijenim europskim zemljama, osloniti samo na one zemlje koje imaju službeno deklariranu populacijsku politiku ili politiku vezanu uz stanovništvo i koje ju provode dovoljno dugo, bilo u implicitnom ili u eksplicitnom obliku. To su prije svih – Francuska i Švedska. Ta će činjenica istina ograničiti doseg i reprezentativnost naših zaključaka, naročito u pogledu postojeće diverzificiranosti mjera populacijske politike u pojedinim od tih zemalja, ali će oni biti empirijski vjerodostojniji i znanstveno utemeljeniji.

Smanjenje nataliteta koje je u razvijenim europskim zemljama nastupilo nakon «kompenzacijskog razdoblja» poslije Drugog svjetskog rata, a naročito tije-

² Za razliku od suvremene demografske, sociološke i politološke literature u zemljama zapadne i sjeverozapadne Europe gdje se pojam populacijska politika uglavnom «prikriva» drugim nazivima, koji ga sve češće, ali neadekvatno po sadržaju, zamjenjuju, – u publikacijama Populacijskog Odjela UN-a, kao i u završnim dokumentima konferencija o stanovništvu pod pokroviteljstvom Ujedinjenih Naroda, redovito se rabi pojam- populacijska politika.

³ SR Njemačka je tijekom druge polovice 20. stoljeća uporno nijekala potrebu državne populacijske politike, upravo iz razloga njene kompromitacije iz doba fašizma, kada je bila izrazito eugeničko-rasistička. Zato Allison McIntosh naziva Z.Njemačku u 1970-tim godinama «zatvorenikom prošlosti» (Prisoner of the past). (McIntosh, 1983: 177).

kom 1970-ih, 1980-tih te još intenzivnije tijekom 1990-tih godina, primarno kao posljedica kasnije dobi ulaska u brak i kasnije dobi rođenja prvog djeteta, dovelo je demografsku situaciju do toga da je većina tih zemalja sredinom 1980-tih godina zabilježila stopu nataliteta između 10 i 14 živorođenih na 1000 stanovnika, dok stopa prirodnog prirasta nije prelazila brojčanu razinu od 0,5 promila. U nekim od tih zemalja (npr. tadašnja SR Njemačka, Danska) već je tada registrirano prirodno smanjenje stanovništva. (Council of Europe, 1992)⁴. Stopa nataliteta bila je 1985. najniža u SR Njemačkoj i iznosila je 9,6 promila, a za njom slijede – Italija (10,1 promila), Danska (10,5 promila), Luksemburg (11,2 promila), Belgija (11,6 promila), Švedska (11,8 promila). Najviše stope nataliteta zabilježene su u Irskoj (17,6 promila) i Nizozemskoj (16,0 promila); obje su dakle bile iznad teorijski granične posttranzicijske razine relevantne u teoriji demografske tranzicije, dok je neznatno ispod te razine ta stopa bila u Francuskoj i Lichtensteinu (iznosila je 13,9 promila). Totalna stopa fertiliteta, kao statistički najbolji svodni pokazatelj razine efektivne plodnosti, bila je 1985. najniža u SR Njemačkoj (1,28), a za njom slijede- Italija (1,41), Danska (1,45), Austrija (1,47). Najviša totalna stopa fertiliteta zabilježena je tada u Irskoj kao zemlji tradicionalno najvišeg fertiliteta u Europi (tj. 2,50), što je bilo znatno iznad razine u ostalim europskim zemljama. Nižu vrijednost totalne stope fertiliteta od tzv. kritične, zamjenske razine (replacement level), imale su ostale razvijene europske zemlje (Francuska 1,81, Velika Britanija 1,80, Švedska 1,73, Norveška 1,68, Finska 1,64 itd.) (Council of Europe 1992).

Tendencija smanjivanja nataliteta i njegova već tada, sredinom 1980-ih godina, dosegnuta niska razina, jasno su indicirali – uz ostale iste uvjete – skoro pojavu procesa prirodne depopulacije i ubrzanja procesa starenja stanovništva u tim zemljama. To je izazvalo brojne rasprave o problemima stanovništva, a naročito o problemu njegovog starenja u zemljama u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva i o njegovim brojnim i složenim gospodarskim, zdravstvenim, socijalnim i drugim društvenim posljedicama. To tim više što se tijekom 1990-tih godina i poslije, nakon početka 21. stoljeća, pad nataliteta nastavio i što je uz relativno visoku a stagnantnu opću stopu mortaliteta, doveo u mnogim zemljama do prirodne depopulacije, a zatim i do ukupne depopulacije. I dok je tijekom 1980-tih godina zabilježena tendencija smanjivanja stope nataliteta odnosno fertiliteta uz određene, manje ili veće oscilacije (u smislu smjene povećanja i smanjenja u pojedinim godinama tog desetljeća i u pojedinim zemljama), u 1990-tim godinama nastavilo se smanjivanje već i tako niske (ispod razine generacijskog obnavljanja) stope nataliteta i fertiliteta i to u većini razvijenih europskih zemalja, ali bez većih oscilacija.

⁴ Prirodno smanjenje stanovništva iznosilo je 1985. u Danskoj – 0,9 na 1000 stanovnika, a u SR Njemačkoj – 1,9 promila. (Council of Europe, 1992).

Stope prirodne promjene i reprodukcije stanovništva u užem značenju tog pojma pokazuju da je u 1990-tim godinama za razvijene europske zemlje karakterističan proces generacijske depopulacije ukupnog stanovništva, što indicira brojčana razina totalne stope fertiliteta ispod 2,1. Pokazatelji za izabrane europske zemlje, klasificirani su prema brojčanoj razini stopa nataliteta, prirodnog prirasta/pada i totalne stope fertiliteta u tri grupe.

Prvu grupu, s najnižom razinom relevantnih vitalnih stopa odnosno pokazatelja u 1990-tim godinama čine: Italija, Njemačka⁵ i Austrija. Među njima najnižu stopu nataliteta i totalnu stopu fertiliteta imala je i 1990. i 2000. godine *Italija*, koje su obje u tom desetljeću smanjene, – prva s 10,0 na 9,1 promila, a druga s 1,33 na svega 1,23, što indicira duboke depopulacijske i strukturne promjene. Stopa prirodnog pada zabilježena je u svim godinama od 1995. do 2002.,⁶ što je posljednjih godina potaklo u *Italiji* brojne rasprave o potrebi provođenja populacijske politike, koje u toj zemlji praktički još uvijek nema. (Livi-Bacci, 2004).⁷ U *Njemačkoj* i *Austriji* stopa nataliteta je 1990. bila nešto iznad 11 promila (u prvoj 11,4, a u drugoj 11,7), da bi u 2000. godini pala ispod 10,0 promila (u Njemačkoj na 9,2 promila, u Austriji na 9,7 promila). Sukladno tome, obje su zemlje zabilježile smanjenje totalne stope fertiliteta (Njemačka s 1,45 u 1990. na 1,36 u 2000. godini, a Austrija s 1,45 na 1,34). Pri tome je stopa prirodne promjene stanovništva u Njemačkoj imala u svim navedenim godinama negativan predznak, što znači veći broj umrlih nego rođenih, a u Austriji je stopa prirodnog prirasta s 1,0 promila u 1990. godini «prešla» u stopu prirodnog pada u 2000. godini (iznosila je – 0,2 na 1000 stanovnika). Napominjemo da su te tri zemlje imale među razvijenim europskim zemljama u 1990-tim godinama, unatoč povećanom pozitivnom migracijskom saldu vezanom uz emigraciju iz istočnoeuropskih zemalja nakon raspada komunističkog sustava, najizrazitija depopulacijska obilježja i relativno najnepovoljnije dinamičke i strukturne demografske karakteristike i promjene. Zanimljivo je da su neke od njih, posebno Njemačka, unatoč jakoj imigraciji prvenstveno iz slabije razvijenih europskih zemalja (zemalja u tranziciji), ali i izvaneuropskih zemalja, zadržale obilježja prirodne depopulacije stanovništva, što potvrđuju navedeni pokazatelji

⁵ Napominjemo da se podaci za Njemačku odnose na prosječne veličine između bivše SR Njemačke i bivše DR Njemačke. Tako je primjerice 1995. godine, stopa nataliteta u bivšoj SR Njemačkoj iznosila 10,3 promila, a 1999. godine 9,9 promila, dok je istovremeno u bivšoj DR Njemačkoj bila znatno niža: iznosila je svega 5,4 odnosno 7,9 promila. (Council of Europe, 2003).

⁶ Za 2003. nisu publicirani službeni podaci, a procjenjuje se da je i tada zabilježen u Italiji znatan prirodni pad.

⁷ Problemima demografske situacije i koncipiranja pronatalističke populacijske politike velikim je dijelom posvećen posljednji broj demografskog časopisa GENUS (No.1/ 2004., Rim).

reprodukcije stanovništva kao i struktura formiranja porasta ukupnog stanovništva (odnos prirodnog prirasta/pada i migracijskog salda).

Drugu grupu čine zemlje s nešto višom razinom stope nataliteta i totalne stope fertiliteta u 1990-tim godinama, ali koja je također znatno ispod razine koja se zahtijeva za obnavljanje generacija, dakle zahvatio ih je proces generacijske depopulacije ukupnog stanovništva. To su: Velika Britanija, Francuska, Nizozemska i Finska. Stopa nataliteta se u njima 1990. kretala u rasponu 13,9 promila (Velika Britanija) i 13,1 promila (Finska), s tim da je između 1990. i 2000. najintenzivnije smanjena u Velikoj Britaniji (s 13,9 na 10,4 promila), unatoč dominantnom udjelu imigracije u formiranju ukupnog porasta stanovništva. (Prioux, 2002). U Francuskoj i Nizozemskoj ta je stopa između 1990. i 1995. nešto malo smanjena, da bi zatim, između 1995. i 2000. godine, porasla. Iste oscilacije dolaze do izražaja i kod totalne stope fertiliteta, koja se 1990. kretala u rasponu 1,83 (Velika Britanija) i 1,62 (Nizozemska), s tendencijom pada prema kraju stoljeća. U 2000. godini totalna stopa fertiliteta iznosila je u prvoj 1,65, a u drugoj zemlji 1,73. – U Francuskoj su obje stope između 1990. i 1995. nešto smanjene u odnosu na njihovu razinu u 1980-tim godinama, a nakon 1995. godine su ponovno znatno porasle. Totalna stopa fertiliteta smanjena je s 1,78 u 1990. na 1,70 u 1995., da bi u 2000. godini porasla na 1,89. Time je Francuska dostigla brojčanu razinu te stope u Irskoj – zemlji najvišeg fertiliteta u Europi, odnosno postigla je u tom desetljeću svoju najveću brojčanu vrijednost među razvijenim europskim zemljama. Pri tome treba imati na umu činjenicu da je Francuska među razvijenim europskim zemljama imala daleko najveći i dominantan udjel prirodnog prirasta u formiranju porasta ukupnog stanovništva. – Finska u ovoj grupi zemalja ima u 1990-tim godinama najnepovoljniji trend kretanja nataliteta. U njoj je između 1990. i 2000. stopa nataliteta stalno opadala, dok je totalna stopa fertiliteta, zbog nešto povoljnije dobne strukture ženskog stanovništva i s time povezano povoljnijih specifičnih stopa fertiliteta prema dobi, zadržala u tom razdoblju relativno stabilnu razinu (između 1,7 i 1,8). – Stopa prirodne promjene stanovništva u ove četiri zemlje bila je pozitivna, što znači da su zabilježile prirodni prirast stanovništva, koji je međutim znatno opadao. U 2000. godini stopa prirodnog prirasta kretala se u širokom rasponu, tj. između 1,2 promila (Velika Britanija) i 4,2 promila (Nizozemska). Između 1990. i 2000. ta je stopa najjače smanjena u Velikoj Britaniji (s 2,7 na 1,2 promila), a najmanje u Nizozemskoj (s 4,6 na 4,2 promila). Valja napomenuti da je u toj godini, među navedenim zemljama, iskazana značajna diferencijacija u brojčanoj razini navedene stope: Nizozemska i Francuska zabilježile su gotovo tri puta veću stopu prirodnog prirasta nego Velika Britanija i Finska. Prve dvije zemlje imale su tu stopu na umjereno visokoj posttranzicijskoj razini (iznad 4 promila), a druge dvije na vrlo niskoj posttranzicijskoj razini (između 1,2 i 1,4 promila). Važna je či-

njenica da su se Francuska i Nizozemska prema zabilježenoj brojčanoj razini totalne stope fertiliteta u 2000. godini «preselile» u treću grupu zemalja s relativno najpovoljnijom razinom stopa reprodukcije.

Treću grupu zemalja čine u 1990-tim godinama razvijene europske zemlje s tada relativno najvišom brojčanom razinom fertiliteta (Irska, Švedska, Norveška) koja je brojčano najbliža razini koja je potrebna za obnavljanje generacija, iako još uvijek ispod nje (ispod 2,1). Totalna stopa fertiliteta se 1990. godine kretala u rasponu 1,93 (Norveška) i 2,13 (Švedska). To je bila najviša stopa fertiliteta zabilježena u Švedskoj i to kao odraz porasta fertiliteta u 1980-tim godinama zbog niza pronatalističkih mjera. Međutim, nakon 1990. godine nastavio se raniji trend opadanja fertiliteta (iz razdoblja prije 1983. godine). U 2000. godini totalna stopa fertiliteta bila je u Švedskoj znatno niža i iznosila je 1,54, a u Irskoj je iznosila 1,89. Totalna stopa fertiliteta pokazuje da je reprodukcija stanovništva u razvijenim europskim zemljama u 1990. godini, jedino u Irskoj i Švedskoj bila na razini generacijskog obnavljanja ukupnog stanovništva (u prvoj 2,11, a u drugoj 2,13), a u svim ostalima, više ili manje ispod te razine. Međutim, fertilitet je između 1990. i 2000. godine u tri navedene zemlje stalno opadao: najbrže u Švedskoj (s 2,13 na 1,54), pa u Irskoj (s 2,11 na 1,89), a naspornije u Norveškoj (s 1,93 na 1,85). Stopa nataliteta najbrže je smanjena u Švedskoj, a najspornije u Norveškoj. Stopa prirodne promjene stanovništva u 2000. godini ostala je u Irskoj ista kao i 1990., na relativno visokoj posttranzicijskoj razini (6,1 na 1000 stanovnika), dok je u Švedskoj imala negativan predznak (iznosila je -0,3 promila) i time «prešla» u stopu prirodnog smanjenja stanovništva.

Iz svega proizlazi da je situacija u domeni nataliteta/fertiliteta početkom 21. stoljeća bila u razvijenim europskim zemljama relativno povoljnija samo u tri zemlje koje su zabilježile brojčanu razinu totalne stope fertiliteta između 1,8 i 1,9 (Francuska 1,89, Irska 1,89 i Norveška 1,85). Međutim, niti u njima nije osigurano generacijsko obnavljanje stanovništva, odnosno i te tri zemlje zahvaćene su, iako relativno slabije, procesom generacijske depopulacije ukupnog stanovništva.

Imajući na umu navedene nepovoljne analitičke demografske pokazatelje, začuđuje činjenica da mnoge vlade razvijenih europskih zemalja još uvijek nemaju *jedinstven stav* o potrebi provođenja stimulativne populacijske politike u pronatalističkoj varijanti. (Demeny, 2003). Čak niti one zemlje u kojima je demografska situacija najnepovoljnija (primjer Italije), nisu još formulirale osnovne sastavnice svoje populacijske politike. Sve to odražava s jedne strane činjenicu da mnoge od tih zemalja nemaju jasno izgrađen stav o važnosti i o posljedicama postojećih dinamičkih i strukturnih sastavnica razvoja stanovništva za njihov budući razvoj i za reprodukciju društva, a s druge strane upućuje na osjetljivost javnog mnijenja u pogledu ove problematike koja duboko zadire u intimnu sferu ljudskog života.

Mjere pronatalističke populacijske politike – izravne i posredne

Tijekom 1980-tih i 1990-tih godina još su uvijek postojale određene razlike u samom pristupu populacijskoj politici u razvijenim europskim zemljama. Počevši od *Francuske* koja već dugo provodi eksplicitnu pronatalističku politiku uz čvrstu podršku vlade, preko skandinavskih zemalja, posebno *Švedske*, koja već od 1930-tih godina provodi implicitnu populacijsku politiku pod nazivom obiteljske (socijalne) politike i to u okviru politike održanja blagostanja obitelji a posebno djece, zatim *Njemačke* (prije 1990. godine isključivo SR Njemačke) koja – iako zabrinuta niskim natalitetom, u pogledu populacijske politike još uvijek zastupa «laissez-faire» pristup, pa *Italije* koja tek nakon 2000. godine započinje širu raspravu o potrebi adekvatne pronatalističke populacijske politike, preko *Velike Britanije* koja uglavnom nije pokazivala pronatalističke ambicije zbog specifičnog geografskog, otočnog položaja i relativno guste naseljenosti, do *Nizozemske* – koja smatra da je u njoj pad nataliteta dobro došao zbog visoke gustoće naseljenosti. Činjenica je prema tome da među razvijenim europskim zemljama, ima zemalja koje sve do sredine 1990-tih, pa i do njihovog kraja, nisu razradile sustav pronatalističkih mjera, jer se u njima reprodukcija stanovništva smatra privatnom sferom u kojoj nema mjesta intervenciji društva. Radi se napose o zemljama južne Europe (Italija, Španjolska, Portugal, Grčka) koje sve do nedavno nisu uopće razmatrale potrebu populacijske politike, iako bilježe najniže totalne stope fertiliteta. Posljednjih godina povezano uz integracijske procese u zemljama Europske unije i uz tendenciju konvergencije u koncipiranju sadržaja populacijskih politika, u tijeku je i u tim zemljama razmatranje o odgovarajućim mjerama te politike.

U navedenom razdoblju mali broj razvijenih europskih zemalja izravno naglašava porast fertiliteta kao demografski cilj svoje politike,⁸ ali je činjenica da većina ostalih zemalja, demografske ciljeve želi ostvariti posredno, putem raznih mjera politike prema obitelji ili pak socijalne politike. (Chesnais, 1996; Cousins, 1999). Danas najviše razvijenih europskih zemalja, prvenstveno onih sjeverozapadne Europe, u pogledu populacijske politike zastupa njezinu implicitnu varijantu koja pretpostavlja indirektno usmjeravanje kretanja stanovništva prema porastu fertiliteta. To se postiže putem utjecaja pojedinih mjera *posebnih* politika (socijalne, zdravstvene, stambene, kreditne i poreske politike, gospodarske politike osobito politike zaposlenosti, politike cijena proizvoda za djecu, politike zaš-

⁸ Među razvijenim europskim zemljama rijetke deklariraju da žele postići «porast fertiliteta». Jedino je Francuska na pitanje o potrebnoj intervenciji u područje fertiliteta, u Anketi o fertilitetu koju provodi Populacijski Odjel UN-a, odgovorila da joj je cilj «porast fertiliteta». Ostale zemlje na to pitanje odgovaraju «nema intervencije». (UN, Department of Economic and Social Affairs, World Population Policies 2003, New York 2004).

tite žena na radu odnosno politike koja teži usklađivanju funkcije rada i materinstva zaposlene žene putem osiguranja potrebne infrastrukture, prvenstveno brojnih usluga za pomoć zaposlenoj ženi majci i sl.). Pri tome demografski ciljevi takve politike nisu eksplicite naglašavani, ali se prećutno računa na učinak pojedinih mjera posebnih politika na postignuće poželjnih demografskih promjena. Uz to je u raznim posebnim politikama, demografski cilj -primarno porast nataliteta i prirodnog prirasta – implicitno ukomponiran u određene specifične mjere pojedinih posebnih politika.

Mjere koje postoje u pojedinim od navedenih zemalja, bilo da se one sprovode izravno u okviru eksplicitne pronatalističke politike ili tu politiku prihvaćaju u njezinom implicitnom obliku, kroz indirektnu učinke posebnih politika, – mogu se podijeliti u dvije grupe: /1/ mjere koje se temelje na zakonskim odredbama i normama, i /2/ mjere koje se odnose na ekonomske poticaje za povećanje nataliteta/fertiliteta. S time u vezi od osobite su važnosti mjere koje nude niz olakšica zaposlenoj ženi s djecom kako bi «pomirile» odnosno pripomogle usklađenju njezine funkcije materinstva i radne karijere. Bitno je naglasiti da su upravo te mjere danas, početkom 21. stoljeća, *najviše* zastupljene u skupini mjera politike prema stanovništvu i da upravo o njima postoji među razvijenim europskim zemljama visok stupanj suglasnosti i jedinstven stav o njihovoj potrebi. (Demeny, 2004). Ta činjenica sama za sebe govori koliko nedostatak tih mjera može biti ograničavajući čimbenik porasta nataliteta u razvijenim europskim zemljama s visokom proporcijom zaposlenih žena u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Važna je nadalje karakteristika mjera populacijske politike u tim zemljama (bilo da se provode pod nazivom populacijska politika, obiteljska politika, politika blagostanja), da s njima, kao mjerama s očekivanim pronatalističkim učinkom, *usporedno* koegzistiraju određene mjere koje imaju natalitetno restriktivan karakter. To su mjere planiranja obitelji odnosno primjene sredstava kontracepcije, u većini tih zemalja liberalno zakonodavstvo u pogledu pobačaja, te adekvatni sustav edukacije mladih. Primjena tih mjera redovito se smatra zaštitom univerzalnih ljudskih prava vezanih uz odgovorno roditeljstvo i pravo izbora roditelja u pogledu broja djece i razmaka među susljednim rođenjima. (UN, World Population Conference, World Population Plan of Action, Bukurešt 1974).

Ako analiziramo prvu grupu mjera, pokazuje se da postoje određene varijacije od zemlje do zemlje. Naime, u području tzv. liberalizacije pobačaja, stanje je uglavnom slično, tj. pobačaj je uz određene zakonom jasno izrečene iznimke odnosno indikacije, dozvoljen u većini razvijenih europskih zemalja,⁹ a primjena sred-

⁹ Vidjeti: UN, Department of Economic and Social Affairs, World Population Policies in 2003, op.cit.

stava kontracepcije nakon 1980. godine, dozvoljena je u svim tim zemljama. Valja pri tome podvući, da gledano usporedno, sustav mjera vezanih za pomoć zaposlenoj ženi u razdoblju trudnoće i materinstva, iako je postojao, nije u većini tih zemalja do 1980-tih godina bio tako sustavno koncipiran i tako opsežan kao što je tijekom 1960-tih, 1970-tih pa i 1980-tih godina bio slučaj u istočnoeuropskim, bivšim socijalističkim zemljama. (Berent, 1970; Wertheimer-Baletić, 2000). Ali u razvijenim europskim zemljama već tijekom 1980-tih, a napose u 1990-tim godinama, sustav upravo tih mjera je dobio ne samo znatno veću važnost, već je i stekao prioritet među mjerama populacijske politike, osobito implicitne i o tom kompleksu mjera postoji danas u tim zemljama opća suglasnost.

Činjenica koju u ovom kontekstu treba spomenuti jest da u mnogim od tih zemalja, koje nemaju službeno deklariranu populacijsku politiku, odnosno koje nemaju eksplicitnu pronatalističku populacijsku politiku, egzistiraju mnoge mjere, materijalne i nematerijalne pomoći onim obiteljima koje imaju veći broj djece, bračnom paru koji se odlučio imati dijete, ili samohranom roditelju, najčešće majci s djetetom/djecom. Ta grupa mjera koja ulazi u skup tzv. mjera socijalne zaštite obitelji, važna je zbog osiguranja socijalne pravde, kako se to posebno isticalo u Švedskoj još u 1930-tim godinama (Myrdal, A., 1939). Ali u mnogim se zemljama u 1990-im godinama sve više razmatra utjecaj na reprodukciju stanovništva sociopsiholoških čimbenika, novog stila života i novih tehničko-tehnoloških uvjeta života, koji djeluju kao limitirajući faktor povećanja nataliteta. Teži se ostvarenju povoljnijeg životnog okružja, ili – kako se to posebno napominje, želi se ostvariti okružje u kojem postoji «prijateljski odnos prema djeci», što je – uz ostalo – jedan od relevantnih uvjeta za moguće povećanje nataliteta. (Hoffmann – Nowotny, 1979; Chesnais 1996).¹⁰

Pronatalističke mjere – primjer Francuske i Švedske

Pri razmatranju specifičnih značajki populacijske politike u razvijenim europskim zemljama, zadržat ćemo se na dva reprezentativna primjera i to na primjeru *Francuske* i *Švedske*. Te smo zemlje kao reprezentativne za pronatalističku populacijsku politiku izabrali iz slijedećih razloga: (1) obje zemlje imaju relativno dugu tradiciju u bavljenju problemima stanovništva (iako Francuska ima u tom pogledu dulju tradiciju); (2) svaka od njih ima specifičan *pristup* populacijskoj politici, pa se međusobno razlikuju prema tipu te politike: prva već gotovo cijelo stoljeće vodi eksplicitnu pronatalističku populacijsku politiku, iako u posljednjem de-

¹⁰ Za bivšu SR Njemačku – nepovoljan utjecaj socio-psihološkog okružja u pogledu odnosa i razumijevanja potreba djece, kao ograničavajući čimbenik povećanja nataliteta, isticao je još krajem 1970-ih godina sociolog Hoffmann – Nowotny. (1979).

setljeću 20. stoljeća imigracijska varijanta u demografskim kretanjima dobiva sve više na važnosti; istovremeno druga, tj. Švedska, vodi implicitnu populacijsku politiku (pod nazivom obiteljska politika) kao sastavnicu ukupne «politike blagostanja» i funkcioniranja države blagostanja; (3) na primjeru tih zemalja može se zaključivati o većoj ili manjoj efikasnosti eksplicitne odnosno implicitne populacijske politike, ovisno o postignutim rezultatima u domeni povećanja razine nataliteta/fertiliteta i razine reprodukcije stanovništva; (4) Francuska je zemlja u kojoj se ukupni porast stanovništva formira pod dominantnim utjecajem prirodnog prirasta, dok se u Švedskoj isti formira pod dominantnim utjecajem pozitivnog migracijskog salda (viška imigracije nad emigracijom).

Francuska ima među razvijenim europskim zemljama, najdužu tradiciju u bavljenju problemima stanovništva i vođenju populacijske politike, unatoč povremenim prekidima ili slabljenju utjecaja pojedinih njezinih mjera. Stoga ne začuđuje da je primjer Francuske i danas ne samo najčešće citiran u relevantnoj literaturi, već je i iznimno aktualan, kao primjer razvijene zemlje s eksplicitnom pronatalističkom populacijskom politikom. Podsjetimo, da se pronatalistička politika u Francuskoj spominje još od vremena Colberta, ministra financija na dvoru Luja XIV., koji ju je propagirao temeljeno na poznatom »Ediktu o braku« (1666. godine). (Sauvy,1958; Bourgeois – Pichat,1974). Inspirirana smanjivanjem nataliteta koje je znatnije započelo u 19. stoljeću, važnost pronatalističke politike dodatno je povećana smanjivanjem nataliteta i ljudskim gubicima u Prvom svjetskom ratu. Tako je Francuska u odnosu na ostale europske zemlje relativno rano formulirala i provela u život pronatalističku varijantu stimulatивne populacijske politike eksplicitnog tipa. Ta politika, imajući u vidu 20. stoljeće, službeno datira od 31. srpnja 1920., kada je francuska vlada izglasala zakon kojim zabranjuje pobačaj i prodaju te svako reklamiranje sredstava kontracepcije. Ocijenjeno je da demografski rezultati tih izrazito prohibitivnih mjera nisu imali očekivani utjecaj na porast nataliteta. (Glass,1967). To pokazuje činjenica da se Francuska tek nakon 1935. godine suočila s pravom demografskom dramom, kada je svake godine do Drugog svjetskog rata i u godinama rata, bilježila negativan prirodni prirast (prirodno smanjenje). Imajući na umu samo 20. stoljeće, najvažniji zakon za reguliranje problema u području stanovništva bio je poznati obiteljski zakon *Code de la famille* (1939. godine), koji je značajno proširio sistem obiteljskih dodataka stimulatивnih za porast nataliteta, kako s obzirom na obuhvat stanovništva (obuhvatio je ukupno ekonomski aktivno stanovništvo), tako i s obzirom na broj i diverzifikaciju obiteljskih dodataka.

U razdoblju Drugog svjetskog rata natalitet je dalje smanjen i to na razinu stope nataliteta ispod 15 promila, pa je sustav obiteljskih dodataka još više proširen, kako bi kompenzirao pad nataliteta u doba rata, odnosno kako bi doveo do

njegova znatnog porasta. – Za taj se cilj posebno zalagala vlada prvog poslijeratnog francuskog predsjednika generala De Gaullea. (Jones, C., 1985). Razrađena je i uvedena skala dječjih doplataka i to progresivno prema broju djece, a ljestvica oporezivanja građana stavljena je izravno u funkciju poticaja povećanja nataliteta odnosno broja djece u obitelji. Također je već tada pokrenut skup mjera, međusobno koordiniranih, usmjerenih na zaposlenu ženu s intencijom da joj se omogući imati više djece, uz istovremeno nastavljanje rada odnosno zaposlenja izvan kuće i to uz mogućnost adekvatno reguliranog radnog vremena za žene do određene dobi djeteta. Tijekom druge polovice 20. stoljeća pa sve do danas, Francuska dakle i dalje sprovodi eksplicitnu pronatalističku populacijsku politiku, mada ne treba zanemariti niti imigracijsku varijantu te politike. Cilj populacijske politike, iako je decidan tj. odnosi se na povećanje nataliteta/fertiliteta, nije međutim jednoznačan. Naime, iako iza takve politike prema stanovništvu već dugo primarno stoje motivi oporavka nataliteta, istodobno su relevantni i drugi ciljevi – nacionalni, gospodarski i socijalni. To sve indicira svojevrsnu «liberalizaciju» koncepcije pronatalističke politike u suvremenoj Francuskoj i to u smislu prihvaćanja promjene stavova stanovništva prema nekim mjerama takve politike inauguriranih početkom 1920-tih godina. S tim u vezi značajan događaj predstavljalo je stupanje na snagu 1967. godine zakona kojim se ukidaju one stavke zakona iz 1920., koje se odnose na zabranu pobačaja i na prodaju sredstava kontracepcije. Pobačaj je liberaliziran, a primjena sredstava kontracepcije postala je sastavnim dijelom «liberalizacije» pronatalističke politike Francuske.¹¹ Prema tome, mnogostranost ciljeva koji stoje iza te politike u Francuskoj, pokazuju neminovnost njezina povezivanja i koordinacije s ciljevima i mjerama drugih politika, napose socijalne i zdravstvene politike.

Sustav mjera pronatalističke politike Francuske u drugoj polovici 20. stoljeća, od 1946. godine do kraja 20. stoljeća i prvih godina 21. stoljeća, obuhvaća sljedeće mjere: progresivne dječje doplatke ovisno o broju djece,¹² razne jednokratne

¹¹ Prema podacima UN-a, Populacionog odjela, za godinu 2001., Francuska se među razvijenim europskim zemljama nalazila među onima koje imaju najliberalniji stav prema pobačaju. On je u Francuskoj dozvoljen prema svih 7 indikacija, od kojih su dvije posljednje (6. i 7.) temeljne za ocjenu stupnja njegove liberalizacije. Radi se o sljedećim indikacijama: (1) spasiti život žene, (2) sačuvati fizičko zdravlje, (3) sačuvati mentalno zdravlje, (4) silovanje i incest, (5) oštećenje fetusa, (6) ekonomsko-socijalna indikacija, (7) pobačaj «na zahtjev». (UN, Department of Economic and Social Affairs, World Population Policies 2003, op.cit.).

¹² U Francuskoj pravo na dječji doplatok ostvaruje se za dijete u dobi do 16 godina, odnosno do 20 godina (uz imovinski census). Dva su uvjeta za sticanje dječjeg doplatka: prebivalište u zemlji i skrb o najmanje dvoje djece, dok se za prvo dijete prima dječji doplatok samo do njegove treće godine. Specifičnost je dječjeg doplatka u Francuskoj da isti raste od *drugog* do *petog* djeteta i to linearno za svako dijete višeg reda rođenja, a za svako sljedeće dijete dobiva se posebni dodatak.

obiteljske dodatke, porodni i roditeljski dopust (koji mogu koristiti oba roditelja), roditeljske naknade, odgovarajuću (za mlade ljude s djecom) poticajnu stambenu i kreditnu politiku, sveobuhvatnu zdravstvenu zaštitu majke i djeteta, diferencirano oporezivanje dohotka ovisno o broju djece u obitelji, diferenciranu politiku cijena u pogledu određenih proizvoda za djecu, fleksibilno radno vrijeme za majke s djecom do određene dobi. Tu je i niz drugih materijalnih i nematerijalnih povlastica i olakšica povezanih uz broj djece, kao što su novčane olakšice u prometu, bonusi pri kupnji mnogih proizvoda namijenjenih djeci različitih uzrasta, jednokratna novčana naknada pri rođenju djeteta, povlastice za prisustvo raznim kulturnim i sportskim priredbama, itd. U literaturi se često naglašava značenje francuskog sustava raznih obiteljskih dodataka posebno dječjih doplata, za porast nataliteta naročito u prvim desetljećima nakon Dugog svjetskog rata. Mnogi francuski demografi smatrali su da je sustav obiteljskih dodataka imao pozitivan učinak na porast nataliteta. Među njima posebno je Alfred Sauvy naglašavao da široki spektar tih dodataka nije «proizveo» više obitelji s većim brojem djece, ali je poticajno djelovao na rođenje drugog i trećeg djeteta, jer je omogućio parovima da imaju onaj broj djece koji su željeli imati i prije nego je taj sustav zakonski stupio na snagu. (Sauvy, 1958).

Za suvremeno razdoblje važna je 1985. godina, kada je započeta kampanja pod geslom «Otvorimo Francusku djeci», kojoj je cilj bio stvaranje prijateljskog odnosa i okružja prema djeci i s tim u vezi povećanje broja izgrađenih igrališta i parkova za djecu, posebnih tj. specijaliziranih vrtića, predškolskih vrtića i drugih specijaliziranih edukativnih igraonica. Neposredan cilj te kampanje bio je stvoriti uvjete da se među stanovništvom učvrsti reproduksijska norma od troje djece u obitelji. (UN, Economic Commission for Europe 1993, 1998; Prioux, 2002).

U tom kontekstu važna je činjenica da su u populacijskoj politici Francuske tijekom 1980-tih godina došli do izražaja novi oblici formiranja «obitelji» odnosno zajednica života tj. kohabitacije. Zabilježeno je zatim smanjenje stope nupcijaliteta uz istodobni porast stope divorcijaliteta, pa porast stope izvanbračnih rođenja, porast ekonomske aktivnosti žena u nepoljoprivrednim djelatnostima osobito u sektoru usluga, porast razine obrazovanja žena i s time u vezi porast broja žena s visokim obrazovanjem. U takvim novonastalim okolnostima tradicionalno proklamirani model francuske obitelji s troje djece, sa ženom kućanicom i zaposlenim ocem obitelji, doživio je znatne promjene. (UN Economic Commission for Europe, 1998; Alagava, 2002). Trebalo se prilagoditi novonastalim uvjetima i novom stilu života, koji su tijekom ta dva desetljeća obilježili život većine razvijenih europskih zemalja (ne samo onih u zapadnoj i sjeverozapadnoj Europi, već i u južnoj Europi).¹³ Primjetna je s time u vezi tendencija da populacijska politika ne samo u Francuskoj već i u nekim drugim razvijenim europskim zemljama doživljava

radikalne promjene u smislu stavljanja sve većeg težišta na stvaranje što povoljnijih i ravnopravnijih uvjeta života i rada u obitelji i izvan obitelji za oba zaposlena roditelja i u tom okviru provođenja onih mjera populacijske politike koje motiviraju i omogućavaju roditeljima da ostvare željeni broj djece (koji je u gotovo svim zemljama, prema provedenim anketama o fertilitetu, redovito veći od ostvarenog broja djece).

Tako je pronatalistička varijanta stimulativne populacijske politike u Francuskoj, zajedno s imigracijskom varijantom (koja je već tada bila prvenstveno povezana s repatriacijom iz bivših francuskih kolonija tj. zemalja MAGREBA), djelovala između 1950. i 1975. godine na povećanje nataliteta odnosno fertiliteta (totalna stopa fertiliteta bila je tada znatno iznad razine generacijskog obnavljanja). Još 1960. godine totalna stopa fertiliteta u Francuskoj bila je za europske prilike znatno iznad razine potrebne za obnavljanje stanovništva i iznosila je 2,73; u 1965. je porasla na 2,84, u 1970. je smanjena na 2,48, a u 1974. godini bila je na razini generacijskog obnavljanja (iznosila je 2,11). Nakon 1975. godine pa sve do 1995. totalna stopa fertiliteta je dalje, uz povremene remisije, pokazala prosječni trend postupnog opadanja: u 1975. iznosila je 1,93, u 1980. 1,95, u 1985. 1,81, da bi u 1990. iznosila 1,78, a u 1995. godini pala na svoju najnižu razinu i iznosila 1,71. Takav trend prosječnog opadanja te stope rezultanta je nekoliko relevantnih čimbenika: (1) produženog školovanja odnosno dužeg studiranja uz sve veći obuhvat djevojaka; (2) povećanja zaposlenosti žena izvan kuće, pod režimom određenog radnog vremena; (3) kasnije prosječne dobi ulaska u brak i kasnije prosječne dobi rođenja prvog djeteta (koja je u 1975. iznosila 24,5 godina, a u 1995. godini 28,1 godinu); (4) divergentnog kretanja specifičnih stopa fertiliteta prema dobi, odnosno smanjenja fertiliteta u dobi do 30 godina, a povećanja istog u dobi iznad 30 godina, s tim da veći fertilitet u kasnijoj dobi nije kompenzirao smanjenje fertiliteta u mlađim dobnim grupama. – Prema tome, u razdoblju od 1975. do 1995. godine, pronatalistička politika nije uspjela povećati natalitet, ali je djelovala na *usporavanje* njegovog smanjivanja, preciznije rečeno na ograničavanje djelovanja onih čimbenika koji su uvjetovali smanjivanje nataliteta.

Zanimljivo je u tom kontekstu razmotriti uzroke znatnog pada fertiliteta u Francuskoj između 1990. i 1995. godine. Naime, vidjeli smo da je totalna stopa fertiliteta tada smanjena s 1,78 na 1,71 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi. Pad te stope tada su uvjetovali demografski i ekonomski čimbenici. U pogledu demografskih čimbenika, taj je pad «generacijski odgođen» izraz prosječnog trenda nataliteta između 1965. i 1976., kada je stopa nataliteta smanjena s 17,8 promila na 14,1

¹³ Među zemljama Južne Europe posebno mjesto zauzima Italija koja cijelo desetljeće 1990-ih godina ima među razvijenim europskim zemljama najniži fertilitet. (Council of Europe, 2003).

promila. (Council of Europe, 1994), zatim povećanja prosječne dobi žene pri rođenju prvog djeteta, kao i smanjivanja specifičnih stopa fertiliteta po dobi u gotovo svim dobnim grupama, a naročito onih u mlađoj dobi (ispod 30 godina). – Što se tiče ekonomskih čimbenika, u tom je petogodištu usporen ekonomski rast zemlje i znatno je porasla nezaposlenost, što je – uz ostale čimbenike- također djelovalo na pad totalne stope fertiliteta.

U posljednjem petogodištu prošlog stoljeća, totalna stopa fertiliteta ponovno je znatno porasla (s 1,71 u 1995., na 1,76 u 1998., na 1,79 u 1999., na 1,89 u 2000. godini, a toliko je iznosila 2001., 2002. i (prema procjeni) 2003. godine. Zanimljivo je da je to povećanje nastupilo unatoč smanjenju broja žena u fertilnoj dobi. Naime, od 1995. do 1999. godine, porast specifičnih stopa fertiliteta kod žena u dobi nakon 30 godina bio je prema opsegu djelovanja veći nego pad specifičnih stopa u dobi do 30 godina, a nakon 1999. godine zabilježen je i porast fertiliteta u mlađoj dobi (20-24 i 25-29 godina). (Prioux, 2004). To je sve pridonijelo porastu totalne stope fertiliteta na razinu od oko 1,9 djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi u prvim godinama 21. stoljeća. Francuska je tako prema brojčanoj razini te stope, uz Irsku, imala, najvišu razinu nataliteta/fertiliteta među razvijenim europskim zemljama. (Council of Europe 2003; Sardon, 2004).

Svojom dugotrajnom stimulativnom populacijskom politikom, Francuska doduše nije uspjela podići totalnu stopu fertiliteta na brojčanu razinu koja bi osigurala obnavljanje generacija, ali je uspjela u prošlom polustoljetnom razdoblju, održati totalnu stopu fertiliteta iznad brojčane razine te stope u većini razvijenih europskih zemalja. To se osobito odnosi na razdoblje 1995.-2002. godine, kada su obje varijante stimulativne populacijske politike u toj zemlji, pronatalistička i imigracijska, zajednički djelovale na demografski oporavak odnosno na određeno povećanje nataliteta /fertiliteta, prirodnog prirasta, a time i ukupnog porasta stanovništva. Međutim, treba imati na umu da je među razvijenim europskim zemljama, Francuska zemlja s izrazito najvećim udjelom prirodnog prirasta u formiranju ukupnog porasta stanovništva. Tako je porast ukupnog stanovništva Francuske u 2000. u odnosu na 1999. godinu iznosio 295.600; istovremeno je prirodni prirast stanovništva iznosio 242.000, a pozitivni migracijski saldo 53.600. Iz toga slijedi da je prirodni prirast činio 81,8% ukupnog porasta stanovništva, a migracijski saldo samo 18,2%. Važno je istaći da je prirodni prirast stanovništva Francuske jedan od najvećih u Europskoj Uniji: u 2000. godini njegov je udjel iznosio oko tri četvrtine od ukupnog prirodnog prirasta zabilježenog u svim zemljama Europske unije. (Prioux, 2002).

Iako je populacijska politika u Francuskoj tradicionalno poznata prema svojoj pronatalističkoj varijanti, ne može se zanemariti činjenica da je imigracijska politika te zemlje također pridonijela iskazanom povećanju fertiliteta, prirodnog pri-

rasta i porasta ukupnog broja stanovnika. Indikativni su s time u vezi slijedeći podaci: u 1994. je ukupan broj imigranata koji su dobili dozvolu boravišta iznosio 119.570, da bi u 2000. godini njihov broj porastao na 160.428, a u 2002. na 205.707.¹⁴ Za razliku od mnogih razvijenih europskih zemalja, u Francuskoj se izravno predviđa da će imigracija u budućnosti biti važna odrednica – ako ne porasta nataliteta i prirodnog prirasta stanovništva, ono zasigurno barem održanja tih stopa na njihovoj relativno umjerenom, sada dostignutoj brojčanoj razini (prve na razini oko 1,9, a druge na razini od oko 4 na 1000 stanovnika). Očekuje se da će utjecaj imigracije iz sjevernoafričkih zemalja u Francusku, postati dominantan za razvoj stanovništva Francuske u prvom desetljeću 21. stoljeća, jer će se generacije iz fertile dobi pomaknuti u staračku dob s povećanim mortalitetom, što bi da nema te imigracije, moglo dovesti do prirodnog smanjenja stanovništva. (Sardon, 2004). Povezano s tim, treba imati na umu da se doseljava pretežno muslimansko stanovništvo, koje ima relativno više reproduktivne norme nego autohtono francusko stanovništvo. – Prema tome, pronatalistička i imigracijska varijanta stimulativne populacijske politike u Francuskoj, u posljednja tri desetljeća 20. stoljeća, zajednički su djelovale na zabilježenu dinamiku sastavnica prirodnog i ukupnog kretanja stanovništva, posebno nataliteta, ali je prirodni prirast bio dominantna odrednica ukupnog porasta stanovništva.

Drugi reprezentativni primjer populacijske politike u razvijenim europskim zemljama jest **Švedska**. Poznata je upravo zbog specifičnog «skandinavskog» pristupa politici prema stanovništvu, koja se pojavljuje najčešće pod imenom obiteljska politika (family policy), a koja je izravno u funkciji politike blagostanja (welfare policy) u okviru države blagostanja (welfare state).¹⁵ Radi se zapravo ili preciznije rečeno u velikoj mjeri o implicitnoj populacijskoj politici, koja ne ističe demografski cilj kao primarni, ali koja teži poboljšanju materijalnih i socijalnih uvjeta života obitelji za imanje djece i s tim u vezi povećanju motivacije parova da imaju *željeni* broj djece, u okviru slobodnog izbora «zajednice života» (bračne, izvanbračne, zajednice s jednim roditeljem, kohabitacijske zajednice).

Gledano retrospektivno, u povijesti politike prema stanovništvu, Švedska je primjer često citiranog skandinavskog modela, koji je inauguriran još 1930-tih godina, u etapi razvoja stanovništva Švedske koju nazivamo *ranom posttranzicijom*.

¹⁴ U 1994. bilo je u Francuskoj oko 38% tih imigranata iz zemalja EEZ-a 62% iz zemalja izvan EEZ-a. U godini 1999. udio prvih je smanjen na oko 30%, a drugih povećan na 70% (prvenstveno iz sjevernoafričkih, bivših francuskih kolonija). (Prema: Population, Statistical data, No. 4-5/2002., str. 717).

¹⁵ Obiteljska politika i populacijska politika međusobno su usko povezane, ali je populacijska politika u svom eksplicitnom obliku usmjerena posve određenom demografskom cilju (npr. povećanje stope rasta stanovništva, povećanje nataliteta), a obiteljska politika redovito naglašava kao svoj opći cilj – poboljšanje kvalitete života obitelji.

Osnovna orijentacija tog modela i pristupa populacijskoj politici bila je izrazito humanitarna s ciljem omogućavanja pune slobode odlučivanja u pogledu broja rođenja i osiguranja blagostanja djece, te zakonskog izjednačavanja djece rođene u braku i izvan braka. (Myrdal, A., 1939, 1941). Od 1940. godine nadalje, vlada Švedske je zakonski izglasala niz takvih mjera koje spadaju u širi sklop mjera socijalne politike. Većina ih je usmjerena prema cilju koji teži poboljšanju životnog standarda obitelji s većim brojem djece, a time izjednačavanju životnog standarda obitelji s većim i manjim brojem djece. Mnoge od njih, u svom užem značenju, predstavljaju mjere politike prema obitelji od kojih većina ima pronatalistički učinak, što znači da su one istodobno i pronatalističke mjere.

«Skandinavski» pristup politici prema stanovništvu Švedske tijekom 1930-tih godina, koncipirali su i radili na njegovom ostvarenju, bračni par Alva i Gunnar Myrdal,¹⁶ koji su tada bili inicijatori mnogih inovativnih poteza osobito u području socijalne, napose obiteljske politike i općenito unapređenja zdravstvene zaštite, primarno majki i djece. Stoga se u literaturi o skandinavskom modelu populacijske politike često govori o «*politici Myrdalovih*». (Svala, 1972). U tom se kontekstu napominje da se društvo i obitelj u Švedskoj mora temeljiti na načelima jednakosti, suradnje, pomoći i solidarnosti. Već se tada, prema tome, pisalo o potrebi šireg društvenog pristupa problemima stanovništva povezanih uz pad nataliteta, odnosno da politiku prema obitelji valja vrednovati ne samo u odnosu na određene demografske ciljeve, već prvenstveno u odnosu na šire socijalne ciljeve, kao što su promicanje individualnih ljudskih prava i sloboda u području reprodukcije stanovništva s ciljem postignuća blagostanja svih članova obitelji, posebno djece, zatim osiguranja intergeneracijske solidarnosti, osiguranja pune zaposlenosti, itd. (UN, World Population Conference, Rome, 1954).¹⁷ S tim u vezi je relevantna činjenica da je od 1921. godine u Švedskoj liberaliziran pobačaj, a sredstva kontracepcije bila su u slobodnoj prodaji. U 1930-tim godinama u programe srednjih škola uvedeno je zdravstveno obrazovanje s naglaskom na tema o reprodukcijском zdravlju. Švedska je prema tome bila među vodećim europskim zemljama kako u pogledu edukacije mladih o navedenim aspektima reprodukcijского ponašanja, tako i u pogledu čvrstog stava o potrebi postignuća ravnopravnog statusa žene u obitelji u kojoj su oba roditelja zaposlena (tzv. obitelj dvaju hranitelja).

¹⁶ Alva Myrdal bila je u to doba ministar zdravstva i prominentni član Socijal-demokratske partije Švedske. U 1982. je dobila Nobelovu nagradu za mir (s Alfonso Garcia Rablesom). Gunnar Myrdal – profesor Sveučilišta u Stockholmu, savjetnik švedske vlade za ekonomska i socijalna pitanja, itd., dobio je 1974. Nobelovu nagradu za doprinos proučavanju planiranja u zemljama u razvoju i međuzavisnosti ekonomskih i socijalnih faktora.

¹⁷ Radi se o prvoj svjetskoj konferenciji o stanovništvu pod pokroviteljstvom UN-a. (UN World Population Conference, Vol. II, 1954., Rome).

Prema Glassu, skandinavski se pristup populacijskoj politici u 1930-tim godinama, koje je obilježio pad nataliteta, temelji na dvije bitne pretpostavke. (Glass, 1967). *Prva* pretpostavka za provođenje mjera populacijske politike insistira na dobrovoljnom roditeljstvu, što u praksi znači da usporedno s pronatalističkim mjerama, postoje i mjere koje na natalitet djeluju ograničavajuće; *druga* pretpostavka za populacijsku politiku sastoji se u tome da za donošenje bilo kojeg zakona koji se odnosi na probleme stanovništva, a napose nataliteta, treba prethodno provesti znanstvena istraživanja raznih međusobno povezanih aspekata razvoja stanovništva, koji se odnose na jedan određeni demografski problem.

Iako je takva politika prema stanovništvu u 1930-tim godinama bila izravno povezana uz pad nataliteta i njegovu tada postignutu nisku razinu (što je bilo općenito uvjetovano utjecajem Velike ekonomske krize) te uz nepovoljan socijalni položaj obitelji s većim brojem djece, – cilj joj je već tada bio postići u domeni razvoja stanovništva tzv. stacionarno stanovništvo. To jasno pokazuje stajalište Kraljevske populacijske komisije osnovane u Švedskoj 1935. godine, koja je kao svoj bitni zadatak istakla dostizanje takve razine nataliteta koja bi dugoročno održala barem konstantan broj stanovnika, njegovu jednostavnu reprodukciju, uz što je moguće niži mortalitet.¹⁸ Pokazuje se prema tome da je Švedska bila prva među razvijenim europskim zemljama u kojoj su usporedno postojale zakonske mjere za povećanje broja djece u obitelji i mjere koje istodobno djeluju na ograničavanje rađanja. Politika prema stanovništvu u Švedskoj bila je već tada primarno usmjerena na blagostanje djece i obitelji, na pomoć zaposlenoj ženimajci u olakšanju njezine brige oko djece, uz respektiranje svih temeljnih ljudskih prava.

U razdoblju druge polovice 20. stoljeća, pokazalo se da je Švedska očuvala, a u skladu s nastalim društveno-ekonomskim promjenama odnosno progresom i učvrstila gore navedeni cilj – povećanje blagostanja. Zadržala je sve do danas isti onaj karakteristični pristup politici prema stanovništvu, koji je utemeljen u 1930-tim godinama, odnosno pristup koji zapravo u mnogome obilježava implicitnu populacijsku politiku. (UN, Economic Commission for Europe, 1997). Od sredine 1960-tih godina ponovno je ojačala pronatalistička komponenta njezine socijalne politike odnosno implicitna pronatalistička politika, koja je najjače došla do izražaja u 1980-tim godinama kroz niz zakonskih mjera pronatalističkog usmjerenja.

Valja pri tome istaći da Švedska nikada nije imala eksplicitnu, od vlade *deklariranu* pronatalističku populacijsku politiku (kao što je imala Francuska), tako da u Izvješću švedske vlade o demografskim prilikama u zemlji, podnesenom 1993. godine na Europskoj konferenciji o stanovništvu u Ženevi, piše da »vlada Šved-

¹⁸ Vidjeti detaljnije: Myrdal, A., *Nation and Family*, op.cit. 1941.

ske nema službeno objavljenu populacijsku politiku i da ubuduće ne namjerava uvoditi nikakve mjere niti brojčane ciljeve takve politike». Također je istaknuto da «vlada postojeću migracijsku politiku uopće ne razmatra u okviru politike stanovništva». (UN Economic Commission for Europe, European Population Conference, Vol.II.,1993: 325-330).¹⁹ Nadalje, u tom se Izviješću problematika nataliteta/fertiliteta razmatra u odjeljku «Obitelj i fertilitet» gdje su naznačene četiri glavne grupe mjera prema obitelji u okviru opće politike blagostanja u 1990-tim godinama. To su: (1) sustav roditeljskog osiguranja koji daje majci i ocu priliku da kod kuće njeguju svoje dijete, uz novčanu naknadu kao svojevrsnu «kompenzaciju» za njihov oportunitetni trošak, tj. za njihov izgubljeni dohodak od zaposlenja za vrijeme dok traje porodni i roditeljski dopust, pri čemu roditelji sami odlučuju kako će i kada međusobno podijeliti taj dopust; (2) brojne olakšice koje država daje roditeljima (ili jednom roditelju) vezano uz dnevnu brigu za dijete (usluge čuvanja i njege djeteta, prehrana u kući ili izvan kuće, usluge oko dnevnih poslova u kući i sl.) koje u tom razdoblju života djeteta zadovoljavaju postojeću potražnju za specifičnim uslugama i materijalno «kompenziraju» roditeljski dopust; (3) znatna financijska potpora obiteljima, uključivši i jednoroditeljsku obitelj odnosno obitelj samo jednog roditelja (majke ili oca), vezano uz troškove čuvanja, njege, odgoja i školovanja djeteta/djece. U tom području vlada Švedske postavila je cilj nastavljanja s izdašnom novčanom potporom i organiziranjem «raznih instrumenata politike blagostanja» na način koji omogućava roditeljima (majci i ocu, samoj majci ili samom ocu) da mogu dovoljno vremena posvetiti svojoj djeci u razdoblju života kada im je to najpotrebnije; (4) zakonski regulirano radno vrijeme prikladno za razdoblje kada je dijete u predškolskoj dobi (fleksibilno radno vrijeme, rad «part-time», privremeni i povremeni rad, rad kod kuće).

Kao rezultanta navedenih mjera i olakšica, a uz postojeći način i stil života u postojećim «zajednicama života», u Švedskoj je prilično čvrsto, kao uobičajena, prihvaćena reproduksijska norma od dvoje djece, iako su neke mjere (kao progresivni dječji doplati prema broju djece) poticajne za treće i daljnje (do petog) djeteta.²⁰

Švedska je među razvijenim europskim zemljama tijekom ovog stoljeća, a osobito u njegovoj drugoj polovici, zemlja koja je doživjela najjače promjene u oblicima formiranja obitelji. Pored bračne zajednice tu postoje još mnogi drugi

¹⁹ Prema: Country Statement submitted by Government of Sweden, European Population Conference, Vol. II., UN Economic Commission for Europe, Geneva 1993.

²⁰ Specifičnosti su dječjeg doplatka u Švedskoj što je isti povećan za treće i svako slijedeće dijete (i to do petog djeteta), a uvjeti za stjecanje prava na dječji doplati su: prebivalište u Švedskoj i skrb o najmanje jednom djetetu. Za višečlane obitelji, uz osnovni iznos, isplaćuje se i određeni dodatak i to do 16-te godine života djeteta. (Bouillet, Bračić-Ružić, Zrinščak, 2002).

oblici zajedničkog života. Iako brak predstavlja zajednicu koja najjače štiti dijete, što u Švedskoj potvrđuje podatak da broj sklopljenih brakova raste usporedo s povećanjem broja djece u drugim «zajednicama života», činjenica je da je udjel braka u ukupnom broju tih raznih zajednica sve manji. Istovremeno raste broj i udjel raznih oblika izvanbračnih kohabitacijskih zajednica. (van de Kaa, 1987; UN Economic Commission for Europe, European Population Conference, *Sweden, Country Statement*, vol. II, 1993; Bäck – Wiklund, 2002). Inače u toj zemlji postoji visoka sklonost ulaska u izvanbračnu i bračnu zajednicu, tako da 9 od 10 žena i muškaraca u reprodukcijskoj dobi života ili već imaju dijete, ili u Anketama o fertilitetu izjavljuju da «žele imati dijete».²¹

Postavlja se konačno pitanje: kakve je učinke na kretanje nataliteta imala navedena implicitna politika prema stanovništvu odnosno politika prema obitelji u Švedskoj? – Ta je politika gledano u cjelini dala značajne rezultate. Iako je totalna stopa fertiliteta u Švedskoj od kasnih 1960-tih godina slijedila isti trend kao i u ostalim razvijenim europskim zemljama, tj. trend opadanja, valja naglasiti da ovdje ta stopa nikada nije pala na tako *nisku* brojčanu razinu kao u nekima od njih (Austrija, SR Njemačka, Luksemburg, Italija). Najnižu razinu ta je stopa u Švedskoj zabilježila 1978. i 1983. i to u obje godine 1,63 djece prosječno na jednu ženu u fertilnoj dobi. Nakon toga je za razliku od ostalih razvijenih europskih zemalja stalno rasla, s time da je u 1990. godini dosegla svoju najvišu razinu, razinu generacijskog obnavljanja stanovništva (iznosila je 2,13) i time nadvisila tu stopu i u Francuskoj.²² Taj se uspon fertiliteta u Švedskoj, kao zemlji koja je dugo vremena predstavljala model modernog demografskog ponašanja koji obilježava nizak fertilitet, u demografskoj literaturi označava «*švedskim natalitetnim fenomenom*». U 1980-tim je godinama zabilježen naime porast fertiliteta i to kod mlađih žena (u dobi ispod 30 godina), koji je već od sredine 1960-tih godina opadao, uz istovremeni nastavak povećanja fertiliteta kod žena starijih od 30 godina. Porast totalne stope fertiliteta na razinu od 2,13 u 1990. godini odraz je prema tome «porasta fertiliteta kod dvaju dobnih skupina žena», – kod mlađih (20-24, 25-29 godina) i kod starijih žena (preko 30 godina). (Monnier, 1990).

Demografi Švedske u cjelosti se slažu da je takvom trendu specifičnog fertiliteta u mnogome pogodovao tada postojeći sustav mjera i akcija, međusobno koordiniranih, a sadržanih u okviru raznih posebnih politika s naglaskom na motiva-

²¹ Vidjeti i podatke: UN, Department of Economic and Social Affairs, *World Population Policies 2003*, op.cit; zatim – UN, Department of Economic and Social Affairs, *World Fertility Report 2003*, New York 2004.

²² Totalna stopa fertiliteta u Švedskoj nadvisila je istu u Francuskoj od 1990. do 1995. godine, da bi od 1996. do 2002. godine ta stopa u Švedskoj ponovno pala ispod razine iste u Francuskoj. (Council of Europe, 2001,2003).

ciju prema većem broju djece (tzv. socijalne pronatalističke mjere).²³ Prema tome, porast fertiliteta kod mlađih žena između 1984. i 1990. (više od 20% tog porasta otpada na fertilitet žena u dobi 20-24 godine) pridonio je, uz nastavak ranijeg trenda porasta fertiliteta u dobi preko 30 godina, takvom usponu fertiliteta, koji je Švedsku u 1990. godini doveo na sam vrh među europskim zemljama. Činjenica je da su porastu fertiliteta kod mlađih žena u tom razdoblju bitno pridonijele određene, početkom 1980-tih godina uvedene, zakonske reforme. (Hoem, J., 1990). Tako su, uz ostale mjere, u švedskom sustavu osiguranja obitelji uvedene određene beneficije, koje su djelovale kao poticaj *sužavanju* razmaka između sukcesivnih rođenja, pa je rađanje djece postalo vremenski jače koncentrirano. Ta «premija za brzinu» uvedena je 1980., a inovirana, s pojačanim učinkom, 1986. godine. Sustav obiteljskog osiguranja sadržavao je jednu sastavnicu koja je davala jak ekonomski poticaj za skraćivanje razmaka između sukcesivnih rođenja (nakon što je prvo dijete već rođeno). Novčane su beneficije naime bile određene prema plaći koju je osoba imala jedan mjesec prije rođenja djeteta. Ako je razmak između sukcesivnih rođenja bio dvije godine, glavna beneficija temeljena na plaćama mjesec dana prije rođenja prethodnog djeteta, prenosila se i na razdoblje nakon rođenja slijedećeg djeteta (višeg reda rođenja). U 1986. godini taj je zakonom određeni interval produžen na 2,5 godine. (Hoem, 1990; Council of Europe, 1999). Značajno je s tim u vezi da su između 1980. i 1994. godine, unatoč povećanju prosječne dobi žene pri rođenju prvog djeteta (za gotovo dvije godine), žene rodile prosječno nešto više od dvoje djece.

Međutim, oporavak nataliteta u Švedskoj bio je relativno kratkotrajan, jer je u 1990-tim godinama došlo do obrata. Fertilitet kod mlađih žena ponovno je počeo opadati (tako da je za žene u dobi 20-24 godine u 2000. godini iznosio oko polovice onog iz 1990. godine). Totalna stopa fertiliteta također ponovno smanjena: s 2,13 u 1990. na 1,73 u 1995. godini, ali je njezina razina u tom petogodištu još uvijek bila iznad razine u drugim razvijenim europskim zemljama (pa i iznad razine te stope u Francuskoj). Nakon 1995. sve do 2000. godine, opadanje se nastavlja, ali nešto sporije u odnosu na prethodno petogodište: u 1995. godini totalna stopa fertiliteta iznosila je 1,79, u 1996. 1,60, 1997. 1,52, u 1998. 1,50, u 1999. godini također 1,50, da bi u 2000. godini malo porasla (iznosila je 1,54). Pad totalne stope fertiliteta u Švedskoj u 1990-tim godinama povezan je uz četiri grupe čimbenika: (1) uz privrednu recesiju, slabljenje financijske potpore i beneficija usmjerenih na povećanje nataliteta, te uz porast nezaposlenosti; (2) uz ulazak u reproduktivnu doblj manje brojnih generacija rođenih u uvjetima niskog nataliteta u 1970-tim godina-

²³ Prema: Hoem, J. M., Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden, Population and Development Review no.4/1990; također, UN Economic Commission for Europe, Standard Country Report, Sweden, New York-Geneva 1997.

ma; (3) uz *starenje fertiliteta* tj. uz pomicanje prosječne dobi žene pri rođenju prvog djeteta u starije fertilne dobne grupe (preko 28 godina); (4) uz ostale brojne individualno-psihološke faktore karakteristične za posttranzicijsku etapu, osobito uz stil života i uz postojanje raznih oblika «zajednica života», koje često nisu poticajne za porast nataliteta.

Ali nakon 1999. godine, totalna stopa fertiliteta zabilježila je u Švedskoj, vezano primarno uz smanjenje nezaposlenosti, ponovno blagi porast: u 2000. godini iznosila je 1,54, u 2001. 1,57, u 2002. 1,65, a u 2003. (prema procjeni) 1,66. (Council of Europe, 2001, 2003). Porast te stope predviđa se barem do 2010. godine i to na temelju utjecaja efekta «pomaka generacija» rođenih u uvjetima povećanog nataliteta tijekom 1980-tih godina, u fertilnu dob života.

I ovdje se dakle pokazuje da mjere implicitne pronatalističke politike ne moraju u svakom razdoblju biti podjednako efikasne u smislu njihova učinka na razinu nataliteta, na koju redovito djeluje *više* čimbenika. Naime, do promjene te razine može doći i u uvjetima nepostojanja takvih mjera, ukoliko npr. dođe do promjena u demografskim kretanjima (veći ili manji priljev novih generacija u fertilnu dob, promjene u broju i u dobnoj strukturi ženskog stanovništva u fertilnoj dobi, promjene u specifičnim stopama fertiliteta prema dobi), ili do promjena u makroekonomskim uvjetima, porasta/smanjenja nezaposlenosti itd. Sve te čimbenike treba imati na umu pri interpretaciji oscilacija u kretanju vitalnih stopa u pojedinim zemljama, godinama ili razdobljima.

Kada se govori o tendenciji kretanja i o brojčanoj razini totalne stope fertiliteta u Švedskoj nakon 1983. godine, odnosno o njezinom porastu u 1980-tim godinama, valja dodati da je na takvo kretanje nesumnjivo djelovao i pozitivni migracijski saldo koji je Švedska bilježila u tim godinama u vanjskoj migraciji,²⁴ kao i činjenica da je napose u 1990-tim godinama, kada je primala velik broj migranata iz grupe zemalja u tranziciji, Švedska zauzela tolerantan stav prema prijemu izbjeglica i «sjedinjavanju» obitelji, što je u novije doba jedno od bitnih načela njezine imigracijske politike.²⁵ Činjenica je da je u drugoj polovici 1990-tih godina, a naročito krajem stoljeća, imigracija bila bitna pozitivna stavka demografske bilance stanovništva Švedske. Tako je u 2000. u odnosu na 1999. godinu, ukupan porast stanovništva te zemlje iznosio 21.366, pri čemu je prirodno smanjenje

²⁴ Švedska je od 1965. do 1975. godine imala «kontrolu» nad dolaskom stranih radnika, od kojih su mnogi naturalizirani. Nadalje, u Švedsku je npr. 1991. g. imigriralo 44 tisuće osoba (18% iz drugih nordijskih zemalja, 35% njih imali su status izbjeglica, a oko 61% je imalo rodbinu već s boravištem u Švedskoj). U 1992., 1993. i 1994. g. je broj izbjeglica iz bivše Jugoslavije, a naročito iz Bosne i Hercegovine, značajno porastao. (UN Economic Commission for Europe, 1993, 1997).

²⁵ Početkom 1990-ih godina vođene su javne rasprave o poželjnosti/nepoželjnosti prihvatanja imigracije radne snage zbog deficita na tržištu rada u Švedskoj. (UN Economic Commission for Europe, 1997).

stanovništva iznosilo -3.020, a pozitivan migracijski saldo čak 24.386. (Prioux, 2002). Znači da se ukupni porast stanovništva Švedske formirao pod isključivim utjecajem imigracije. Treba dakle imati na umu i imigracijsku varijantu, koja je uz onu pronatalističku, stvarno bila sastavni dio švedske politike prema stanovništvu i koja je, povezano uz mladu dobnu strukturu imigrantskog stanovništva, bitno utjecala na sastavnice prirodnog odnosno ukupnog kretanja stanovništva naročito u 1990-tim godinama.

Politika švedske vlade prema stanovništvu, prema temeljnim obilježjima implicitna, a prema nazivu uglavnom obiteljska ili šire – socijalna politika, postoji i danas u okviru opće politike podizanja blagostanja naroda, a sustavom mjera i akcija nastoji djelovati u pravcu podizanja razine reprodukcije stanovništva na razinu tzv. zamjene tj. obnavljanja generacija, odnosno nastoji podržati već ustaljenu normu od prosječno barem dvoje djece. Među razvijenim europskim zemljama, Švedska je jedinstven primjer provođenja relativno dugotrajne stimulativne politike prema stanovništvu implicitnog tipa u okviru opće politike blagostanja. To je suvremena višeznačna politika, s izrazitim naglaskom na problemu dvostruke opterećenosti žene odnosno dvostruke funkcije žene (funkcije zaposlene žene i funkcije majke),²⁶ na neminovnosti jednakosti spolova i podjele rada među roditeljima unutar obitelji u pogledu brige i odgoja djece, na nužnosti stvaranja potrebne infrastrukture za pomoć zaposlenoj ženi s djetetom/djecom i sustavne izdašne novčane potpore obiteljima u vezi s čuvanjem, njegom, odgojem i napose obrazovanjem djece. Visok prioritet koji se daje upravo tim mjerama, koje se odnose na usklađivanje funkcije materinstva i rada žene, pokazuje da zaposlenost žena, ukoliko ne postoji adekvatna društvena briga, može biti važan limitirajući faktor porasta nataliteta u razvijenim europskim zemljama. Prema tom cilju usmjerene su mjere pojedinih posebnih politika u Švedskoj – socijalne, zdravstvene, stambene, prosvjetne, poreske, kreditne i drugih, s međusobno uglavnom koordiniranim djelovanjem u pravcu povećanja općeg blagostanja naroda. Ali pri svemu tome treba imati u vidu da se Švedska prema razini gospodarskog razvoja nalazi u grupi najrazvijenijih zemalja svijeta, što joj realno omogućava provođenje politike blagostanja čija je sastavnica i njezina sustavna politika prema obitelji i stanovništvu.

Razmotrit ćemo na kraju usporedne karakteristike dinamike pokazatelja reprodukcije stanovništva u Francuskoj i Švedskoj u razdoblju 1960-2002. godine, kao relevantne indikatore veće ili manje učinkovitosti eksplicitne ili implicitne populacijske pronatalističke politike. (Vidjeti tablice br. 1 i br. 2.).

²⁶ Na tom se problemu angažirala posebno Alva Myrdal napisavši knjigu (zajedno s V. Klein) «Women's Two Roles», Routledge and Kegan, London 1968.

Tablica br. 1.

Pokazatelji reprodukcije stanovništva u Francuskoj u razdoblju 1960. – 2002. godine

Godina	Stope (na 1000 stanovnika)			Vitalni indeks*	Neto stopa reprodukcije**	Totalna stopa fertiliteta***
	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta			
1960.	17,9	11,4	6,5	157,0	1,28	2,73
1965.	17,8	11,2	6,6	158,9	1,34	2,84
1970.	16,7	10,7	6,0	156,1	1,17	2,47
1975.	14,1	10,6	4,5	133,0	0,92	1,93
1980.	14,9	10,2	4,7	146,1	0,93	1,95
1985.	13,9	10,0	3,9	139,0	0,87	1,81
1990.	13,4	9,3	4,1	144,1	0,85	1,78
1995.	12,6	9,2	3,4	137,0	0,82	1,71
2000.	13,2	9,0	4,2	146,7	0,91	1,88
2001.	13,0	9,0	4,0	144,4	0,91	1,89
2002.	12,8	9,1	3,7	140,7	0,91	1,89

* Vitalni indeks je kvocijent broja živorođenih i broja umrlih u određenoj godini.

** Neto stopa reprodukcije predstavlja prosječan broj djevojčica koji bi rodila jedna žena u fertilnoj dobi, u uvjetima aktualnih specifičnih stopa mortaliteta po dobi.

*** Totalna stopa fertiliteta predstavlja prosječan broj djece (muške i ženske) koji bi rodila jedna žena u fertilnoj dobi, pod uvjetom da doživi kraj svog fertilnog razdoblja.

Izvor: Council of Europe, Recent Demographic Developments in Europe 2003, Strasbourg 2004

Pokazatelji u tablicama omogućavaju usporednu analizu vitalnih stopa i stopa reprodukcije stanovništva, iz koje slijedi: (1) opća je stopa nataliteta bila u Francuskoj, u svim godinama osim u petogodištu 1990-1995., viša nego u Švedskoj; (2) totalna stopa fertiliteta kao najbolji strukturni pokazatelj reprodukcijskog ponašanja, bila je također u Francuskoj, u svim godinama osim u petogodištu 1990-1995., viša nego u Švedskoj; (3) stopa prirodne promjene odnosno stopa prirodnog prirasta, zatim vitalni indeks i stopa neto reprodukcije, kao pokazatelji reprodukcije stanovništva koji za razliku od stope nataliteta i totalne stope fertiliteta uzimaju u obzir mortalitet (specifičan prema dobi), – bili su u svim navedenim godinama znatno viši u Francuskoj u odnosu na Švedsku. Napomenimo i činjenicu da je Švedska u 2000. i 2001. godini imala prirodno smanjenje stanovništva.²⁷ Objašnjenje postojeće brojčane razlike u navedenim pokazateljima između

²⁷ To je evidentirano prema podacima koje daje Council of Europe, dok je prema podacima INEDA (u časopisu Population, vol.2/2000) prirodno smanjenje stanovništva u Švedskoj zabilježeno već od 1997. godine.

ove dvije zemlje, apstrahirajući utjecaj u veličini i predznaku migracijskog salda, proizlazi iz povoljnije odnosno mlađe dobne strukture stanovništva u Francuskoj, te iz činjenice brojčano veće opće stope mortaliteta u Švedskoj,²⁸ povezano uz činjenicu da ona ima, u odnosu na Francusku, znatno starije stanovništvo.

Tablica br. 2.

Pokazatelji reprodukcije stanovništva u Švedskoj u razdoblju 1960. – 2002. godine

Godina	Stope (na 1000 stanovnika)			Vitalni indeks*	Neto stopa reprodukcije**	Totalna stopa fertiliteta***
	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta			
1960.	13,7	10,0	3,7	137,0	1,04	2,20
1965.	15,9	10,1	5,8	157,4	1,24	2,42
1970.	13,7	10,0	3,7	137,0	1,01	1,92
1975.	12,6	10,8	1,8	116,0	0,77	1,77
1980.	11,7	11,0	0,6	106,4	0,74	1,68
1985.	11,8	11,3	0,5	104,4	0,73	1,74
1990.	14,5	11,1	3,4	130,6	0,76	2,13
1995.	11,7	10,6	1,1	110,4	0,71	1,73
2000.	10,2	10,5	-0,3	97,1	0,72	1,54
2001.	10,3	10,5	-0,2	98,1	0,68	1,57
2002.	10,7	10,6	0,1	100,9	0,67	1,65

* kao u prethodnoj tablici

** kao u prethodnoj tablici

*** kao u prethodnoj tablici

Izvor: op.cit. tablica br.1

Zaključno razmatranje

Iskustvo provođenja populacijske politike kako u razvijenim europskim zemljama tako i u zemljama u razvoju, pokazuje da populacijska politika, bilo stimulativna ili restriktivna, koja je sadržana u sklopu ukupne razvojne politike, može računati na puni uspjeh tek onda ako respektira specifične demografske, socio-ekonomske i tradicijske prilike u tim zemljama, te ako se temelji na razumijevanju složenih međuzavisnosti razvoja stanovništva i društveno-ekonomskog razvoja, u datim povijesnim okolnostima.

²⁸ U 2000. godini Švedska je imala peto po redu mjesto u grupi od deset zemalja u svijetu koje imaju najstarije stanovništvo (iza Japana, Italije, Švicarske i Njemačke). (Prema: UN, Department of Social and Economic Affairs, World Population Prospects, The 2002 Revision, New York 2003).

Imamo li na umu proces sprovođenja populacijske politike u drugoj polovici 20. stoljeća u razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju, pokazuje se da je ta politika u obje grupe zemalja dala, u skladu s postavljenim ciljevima, određene, manje ili više, značajne rezultate. Naime, pokazalo se da suvremena razina, struktura i tempo gospodarskog razvoja u zemljama u razvoju, neminovno zahtijevaju induciranu demografsku tranziciju. Radi se o tranziciji u području nataliteta koja je stimulirana restriktivnom antinatalističkom politikom, koja je u mnogim zemljama (posebno u Kini), dala u području smanjenja nataliteta zapažene rezultate, iako je vezano uz tradicijske čimbenike, dovela i do nekih problema (primjerice do viška muške nad ženskom djecom zbog preferiranja muške djece, a time i do neravnoteže u ukupnoj strukturi stanovništva prema spolu). U suvremenim uvjetima gospodarske krize i njenih pratećih pojava, ta je politika postala važan oslonac za poboljšanje ne samo demografskih već i razvojnih trendova u zemljama u razvoju, u kojima su dugoročni ekonomski i socijalni učinci te politike vidljivi u smanjenju demografskih investicija, uz istodobno povećanje ekonomskih, razvojnih investicija. Ove posljednje stvaraju dugoročno povoljnije uvjete za ubrzanje demografske tranzicije u području nataliteta.

U prvom petogodištu 21. stoljeća, podaci o demografskoj situaciji u svijetu, još uvijek pokazuju ne samo različita obilježja već i suprotne demografske procese, koji se s jedne strane odvijaju u zemljama u razvoju, a s druge, u ekonomski razvijenim zemljama. U uvjetima nedovoljne razvijenosti, ekspanzija stanovništva, zajedno s drugim djelujućim čimbenicima, dovodi do brojnih ekonomskih, socijalnih, zdravstvenih i humanitarnih problema. To u cjelosti otežava njihovo rješavanje odnosno njihov ukupan ekonomsko-socijalni razvoj. Istovremeno, u zemljama visoke razine razvoja, depopulacijski procesi praćeni ubrzanim starenjem stanovništva, sve više narušavaju normalne, demografski i ekonomski održive proporcije između velikih funkcionalnih dobnih grupa (mladi, radno-sposobni, stari), stvarajući na taj način probleme u mnogim područjima ljudske djelatnosti odnosno života, a primarno u području povećanja troškova tj. izdataka mirovinskih fondova, fondova socijalne skrbi i zdravstvene zaštite za rastuće staračko stanovništvo.

Mjere pronatalističke populacijske politike usmjerene su općenito na smanjenje ili na ograničenje djelovanja tzv. varijabli niskog nataliteta koje djeluju u modernom postindustrijskom društvu. Među demografskim čimbenicima su značajni, sve kasnija dob ulaska u brak odnosno u određenu «zajednicu života», kasnija dob rađanja djece s tendencijom pomaka u dob nakon 30 godina, skraćivanje fertilnog razdoblja, i sl. Među ekonomskim i socijalnim čimbenicima u te varijable spadaju – povećanje gradskog stanovništva, povećanje rada žena izvan kuće tj. u nepoljoprivrednim najčešće uslužnim djelatnostima, problemi usklađivanja funk-

cije materinstva zaposlene žene s njezinim zaposlenjem i profesionalnim usavršavanjem, oskudica stanova, rastuća nezaposlenost, itd.

U razvijenim europskim zemljama, populacijska je politika u svojoj pronatalističkoj varijanti dala je u pogledu djelovanja na natalitet, određene pozitivne rezultate. To stoji unatoč konstataciji koju iznosi Međunarodni monetarni fond u svom Izvješću za najnoviji *World Economic Outlook* (september 2004),²⁹ naglašavajući razliku između rezultata populacijske politike u zemljama u razvoju u odnosu na razvijene zemlje. U tom se Izvješću naime tvrdi da je populacijska politika imala u zemljama u razvoju važnu ulogu u snižavanju nataliteta, dok «ostaje mnogo više rasprave oko pitanja da li populacijska politika može u razvijenim zemljama povećati fertilitet». Nadalje se ističe se da je «teško reći da li su te mjere (pronatalističke- op. AWB) uzrokovale porast nataliteta u skandinavskim zemljama, osobito jer se takav porast dogodio i u SAD u odsutnosti takve politike» (op. cit., bilješka 27). Pri toj se konstataciji međutim zaboravlja da je u SAD, zbog relativno visoke stope imigracije, stanovništvo relativno mlađe i fertilni kontingent stanovništva veći, te da je privatni sektor (a ne javni) reagirao na povećanu potražnju za uslugama povezanim uz njegu i brigu o djeci, odnosno da je dao svoju financijsku potporu i time podržao porast participacije žena u radnoj snazi i porast nataliteta.

Proponenti pronatalističke populacijske politike često ističu kao primjer njenog uspješnog djelovanja, pored Francuske u kojoj je ona eksplicitna, također i Švedsku u kojoj se radi o implicitnom tipu te politike. U tim je zemljama naglasak populacijske politike na mjerama u koje se odnose primarno na one, koje čvrsto podupiru postignuće što veće kompatibilnosti funkcije materinstva i participacije žene u radnoj snazi, a time i povećanja nataliteta, koji je posljednjih godina u blagom porastu.

Pitanje koje se nadalje postavlja je slijedeće: postoje li razlike u pogledu djelovanja na porast nataliteta između eksplicitne i implicitne pronatalističke populacijske politike, budući da prva ima izravan, u pravilu kvantitativni, od države deklarirani cilj porasta nataliteta i s time u vezi porasta stanovništva, i poduzima niz izravnih mjera koje podupiru porast nataliteta, a druga, na prvo mjesto stavlja šire socijalne ciljeve, okviru kojih nastoji, posebnom skupinom posrednih mjera i akcija, povećati natalitet. Odgovor na to pitanje ovisi prvenstveno o definiciji

²⁹ Posebna tema Izvještaja Međunarodnog monetarnog fonda, u ediciji *World Economic Outlook* (2004), kojeg publicira Svjetska banka (Washington D.C.) bila je «Globalna demografska tranzicija» (obrađena u III poglavlju tog Izvještaja), u okviru koje je odjeljak pod naslovom «Politike koje se odnose na izazove globalnih demografskih promjena». (Prema: »The IMF on Policies Responding to Demographic Change», u časopisu *Population and Development Review* No.4/2004, str. 783-789).

pojma implicitne politike (jer definicija eksplicitne politike nam je poznata i ranije navedena). Ako implicitnu populacijsku politiku definiramo kao skup međusobno *koordiniranih* posrednih mjera i akcija u raznim posebnim politikama, usmjerenih na porast nataliteta, tada signifikantne razlike, s obzirom na tako postavljene opći cilj te politike, de facto nema, ali postoji razlika u učincima izravnih i posrednih mjera na porast nataliteta. Najbolji su primjeri u tom pogledu Francuska, koja više od jednog stoljeća provodi eksplicitnu pronatalističku politiku i Švedska - u kojoj je ta politika implicitna. Ali ako u okviru pojedinih posebnih politika (stambene, kreditne, poreske, politike zaposlenosti itd.) postoje samo pojedinačne i parcijalne mjere, koje pored svojih primarnih ciljeva vezanih uz specifične značajke određene posebne politike mogu posredno, često i nenamjeravano, imati jače ili slabije djelovanje na porast nataliteta, onda treba imati u vidu da se tu uopće ne radi o implicitnoj pronatalističkoj politici, pa učinke takve politike na razinu nataliteta nije znanstveno opravdano uspoređivati s učincima eksplicitne i implicitne populacijske politike.

Međutim, s aspekta dugoročnog djelovanja na kretanje nataliteta, činjenica je da eksplicitna pronatalistička populacijska politika, kao politika izravno usmjerena samo na porast nataliteta/fertiliteta, ima u svom djelovanju na natalitet, kako pokazuju podaci, *povoljniji* i *stabilniji* učinak u odnosu na implicitnu politiku. Pokazuje se naime da su stope nataliteta i fertiliteta, prema brojčanoj razini nešto veće, a oscilacije u njihovom kretanju pod utjecajem drugih nedemografskih čimbenika manje, što govori o većoj stabilnosti učinka mjera eksplicitne politike. O tome zorno svjedoči primjer te politike u Francuskoj. Činjenica je međutim da su i u Švedskoj, koju obilježava implicitna politika, njezini učinci na nivo i promjene u natalitetu značajni, ali su ipak stope nataliteta i fertiliteta na brojčano nešto nižem nivou, a njihove su promjene pod utjecajem drugih, odnosno nedemografskih čimbenika podložne većim oscilacijama. To je razumljivo s obzirom na činjenicu da pojedine mjere u okviru pojedinih posebnih politika, nisu primarno i izravno, nego tek posredno, usmjerene na porast nataliteta.

Iako se rezultati eksplicitne ili implicitne populacijske politike u odnosu na brojčanu razinu nataliteta u europskim razvijenim zemljama često ocjenjuju kao «kratkotrajne remisije» i «nestabilni učinci», činjenica je da su oni, u zemljama u kojima te politike djeluju, dugoročno gledano, značajni. Naime, efikasnost pronatalističke politike u tim zemljama jasno je izražena u činjenici da bi stvarna, zabilježena razina stopa nataliteta i fertiliteta u onim zemljama u kojima je ta politika provođena, bila *niža* u odnosu na brojčanu razinu koja bi bila zabilježena u odsutnosti pronatalističke, eksplicitne ili implicitne politike. Jer u razvijenim europskim zemljama, u kojima je izražena demografska zakonitost posttranzicijske etape razvoja stanovništva iskazana kroz opadajući i nizak natalitet nedosta-

tan za jednostavnu reprodukciju, uspjeh populacijske politike ogleda se u utjecaju njezinih mjera prvenstveno na *usporavanje* daljnjeg pada nataliteta, odnosno na njegovu *stagnaciju* ili *određeni porast* prema onoj brojčanoj razini koja se zahtijeva za ostvarenje postavljenog cilja, koji se najčešće svodi na tzv. stacionarno stanovništvo odnosno na ostvarenje nultog prirodnog prirasta stanovništva.

Imajući na umu dosada prezentne rezultate pronatalističke populacijske politike u razvijenim europskim zemljama, valja na kraju ukazati na još jedan iznimno važan dugoročni rezultat te politike. Naime uslijed porasta nataliteta koji je rezultat te politike, dolazi do relativnog usporavanja porasta udjela staračkog stanovništva (65 i više godina) u ukupnom stanovništvu. To se događa zbog povećanja broja i udjela mladih (0-14 godina), a kasnije i mlađeg dijela radnog kontingenta (15-35 godina) u odnosu na broj i udjel starog stanovništva. Poznato je iz demografske teorije, iako u praksi nedovoljno spoznato, da postoji demografska zakonitost uske korelacije između promjena u kretanju nataliteta i promjena u dobnoj strukturi stanovništva. Naime, pad nataliteta koji se dogodio u centralnoj i kasnoj tranzicijskoj podetapi, a nastavio u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, jedna je od temeljnih dugoročnih odrednica povećanja broja i udjela staračkog stanovništva. To potvrđuje činjenica intenzivnog starenja ukupnog stanovništva (povećanja broja starog stanovništva) u svim europskim zemljama, koje su upravo zbog dugotrajnog opadanja fertiliteta, uz istovremeno povećanje očekivanog trajanja života, doživjele u posljednja tri desetljeća 20. stoljeća jako starenje stanovništva. To je proces koji će se u slijedećih nekoliko desetljeća, ukoliko ne dođe do obrata u kretanju fertiliteta odnosno do njegovog porasta, nastaviti još intenzivnije. Pronatalistička populacijska politika, koja preko djelovanja na porast nataliteta uvjetuje povećanje broja i udjela mladog stanovništva (0-14 godina), *dugoročno* mijenja dobnu strukturu stanovništva u smjeru *usporavanja* porasta broja i udjela starog stanovništva, odnosno u smjeru postupnog *uravnoteženja* proporcija između velikih funkcionalnih dobnih grupa (mladi, radno-sposobni, stari). Na taj način koncepcija «ravnoteže stanovništva», koja naglašava važnost uravnoteženja odnosa između glavnih funkcionalnih dobnih skupina, dobiva u razvijenim europskim zemljama sve više na aktualnosti. Iako tokovi imigracije iz slabije razvijenih zemalja u ekonomski razvijene zemlje mogu kratkotrajno usporiti relativan porast broja i udjela starog stanovništva, dugoročno usporavanje procesa starenja i ublažavanje njegovih nepovoljnih ekonomskih i socijalnih posljedica, moguće je postići jedino preko porasta nataliteta, koji znači porast broja mladih u ukupnom stanovništvu. Spoznaja o mogućem postignuću uravnoteženih odnosa između udjela mladog i starog stanovništva u ukupnom stanovništvu, na temelju stvaranja –putem pronatalističke populacijske politike– potrebnih demografskih uvjeta za takve uravnotežene odnose, sve više postaje

aktualni poticaj provođenju pronatalističke populacijske politike u razvijenim europskim zemljama i uopće u zemljama u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva.

Literatura

- Alagava, E., *France's One-Parent Families in 1999*, Population No. 4-5/2002.
- Bäck Wiklund, (2002), *The Family and the Welfare State: A Route to De-familisation*, u knjizi Liljeström, R., Özdlaga, E. (edited), *Autonomy and Dependence in the Family*, Swedish Research Institute.
- Berelson, B., (1974), *Population Policies in Developed Countries*, McGraw Hill, New York
- Berent, J. (1970), *Causes of Fertility Decline in Eastern Europe and Soviet Union*, Population Studies no. 2/1970
- Bouillett, Bračić-Ružić, Zrinščak (2002), *Neki aspekti zaštite obitelji u Republici Hrvatskoj s obzirom na europski kontekst*, Državni zavod za zaštitu materinstva i mladeži, Zagreb
- Bourgeois-Pichat, J. (1974), *France*, u knjizi B.Berelson, *Population Policies in Developed Countries*, op. cit.
- Chesnais, J. C. (1992), *The Demographic Transition- Stages, Patterns and Economic Implications*, Claredon Press, London-New York
- Chesnais, J. C., *Fertility, Family and Social Policy in Contemporary Western Europe*, Population and Development Review, No 4/1996
- Council of Europe*, Recent Demographic Developments in Europe and North America, 1978, 1992, Strasbourg
- Council of Europe*, Recent Demographic Developments in Europe, 1994, 1998, 1999, 2000, 2001, 2003, Strasbourg
- Cousins, C., (1999), *Society, Work and Welfare in Europe*, McMillan Press Ltd., New York
- Demény, P., *Population policy dilemmas in Europe at the dawn of twenty-first century*, Population and Development Review No.1/2003
- Demény, P. (2004), *Population Policy: A Concise Report*, International Encyclopaedia of Population (Demény, P. and McNicoll, G. edited), McMillan Reference, New York
- Glass, D. (1967), *Population Policy and Movement in Europe*, Second Edition, Augustus M. Kelley, New York
- Hoem, J. M., *Social Policy and Recent Fertility Change in Sweden*, Population and Development Review, No.4/1990
- Hoffmann-Nowotny, H.J., (1979), *Eine Sociologische analyse struktureller und kultureller aspekte einer abnehmenden bevölkerung*, u knjizi «The Effect of Current Demographic Change in Europe on Social Structure, Third European Population Seminar, Belgrade

- Jones, C. (1985), *Patterns of Social Policy*, Travistock Publications, London-New York
- Klinger, A. (1987), *Policy Response and Effects*, International Union for the Scientific Study of Population, European Population Conference, Helsinki
- Köhler, H. P., Billary, C. F., Ortega, J. A. (2001), *Towards a Theory of Lowest-Low Fertility*, Working Paper, WP 2001-032, Max Planck Institute of Demographic Research, Rostock
- Livi-Bacci, M., *The narrow path of population policies*, GENUS No.1/2004
- McIntosh, A. (1983), *Population Policies in Western Europe* (Response to Low Fertility in France, Sweden and West Germany), Armonk, New York
- Monnier, A., *The demographic situation in Europe and the developed countries overseas*, Population No. 4-5/1990
- Myrdal, A., *A Program for Family Security in Sweden*, Interantional Labour Review, 1939
- Myrdal, A. (1941), *Nation and Family*, Cambridge Mass., MIT Press
- Myrdal, A., Klein, V. (1968), *Two Women's Roles*, Routledge and Kegan, London
- Prioux, F., *Recent Demographic Developments in France*, Population No. 4-5/2002
- Prioux, F., *Recent Demographic Developments in France*, Population No. 5/2004
- Sauvy, A. (1958), *De Malthus á Mao-Tse-Toung; les problèmes de la population dans le monde*, Danöel, Paris
- Sauvy, A. (1958), *Réflexions sur la contribution des prestations familiales au progrès social*, Bulletin des caisses d'allocations familiales, Paris
- Sardon, J.-P., *Recent Demographic Trends in Developed Countries*, Population No.2/2004
- Svala, G. (1972), *Sweden, A Publication of Population Council*, New York
- UN, *Economic Commission for Europe* (1997), Sweden, Standard Country Report, New York- Geneva
- UN, *Economic Commission for Europe* (1998), France, Standard Country Report, New York- Geneva
- UN, *European Population Conference* (1993), Vol. II., Geneva
- UN, *Department of Economic and Social Affairs* (2004), World Fertility Survey 2003, New York
- UN, *Department of Economic and Social Affairs* (2004), World Population Policies 2003, New York
- Wertheimer-Baletić, A. (1971), *Demografski razvoj i populacijske politike*, Ekonomski fakultet, Zagreb
- Wertheimer-Baletić, A., *Demografski razvoitak razvijenih zemalja – s primjerom Švedske*, Ekonomska misao br.3/1974
- Wertheimer-Baletić, A., *Populacijska politika u zemljama s posttranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva*, RAD, knjiga 480, Razred za društvene znanosti, HAZU, 2000

Wingen, M., *Bevölkerungsbewusste Familienpolitik*, Publikation des Instituts für Ehe und Familie, nr. 14, Wien

World Bank, *World Economic Outlook* (2004), Washington, D.C.

SAŽETAK

Populacijska politika u razvijenim europskim zemljama

Populacijska politika u razvijenim europskim zemljama (zemlje zapadne, sjeverozapadne i južne Europe) koncipirana je i provođena u život kao odgovor na konkretno nastalu nepovoljnu demografsku situaciju u prirodnom kretanju stanovništva, prvenstveno u području nataliteta/fertiliteta. Većina tih zemalja nije razmatrala potrebu za pronatalističkom populacijskom politikom sve dok stopa nataliteta nije smanjena ispod granične posttranzicijske brojčane razine od 14 promila, a totalna stopa fertiliteta ispod razine koja se zahtijeva za obnavljanje generacija (2,1 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi). Kao odgovor na takve demografske činjenice mnoge su zemlje reagirale koncipiranjem i provedbom pronatalističke populacijske politike eksplicitnog ili implicitnog tipa, a mnoge su reagirale provedbom određenih mjera pronatalističke politike u okviru drugih politika (stambene, poreske, socijalne i sl.). Krajem 1990-tih godina u mnogim europskim zemljama stopa nataliteta se dalje smanjila i to na prosječno oko 10 promila, a totalna stopa fertiliteta na oko 1,5, pa su i one započele razmatranja o potrebi provedbe adekvatne populacijske politike (primjer Italije). Imigracijska varijanta populacijske politike u mnogim od tih zemalja pridonijela je, općenito gledano, poboljšanju demografskih prilika, iako nije koncipirana kao sastavnica populacijske politike. Posebno su zbog svoje reprezentativnosti razmatrane populacijske pronatalističke politike u Francuskoj i Švedskoj, prva kao primjer eksplicitne a druga implicitne populacijske pronatalističke politike. Pokazalo se da su rezultati eksplicitne politike, u smislu učinka na natalitet, dugoročno stabilniji u pogledu održanja nešto više prosječne brojčane razine nataliteta/fertiliteta, u odnosu na učinke implicitne politike. Pri tome je činjenica da u obje navedene zemlje, unatoč poduzetim mjerama i bez obzira na razlike u tipu populacijske politike, totalna stopa fertiliteta nije dostigla brojčanu razinu generacijskog obnavljanja stanovništva, iako joj se približila. To indicira djelovanje mnogih nedemografskih faktora na tendenciju kretanja i razinu nataliteta u suvremenom postindustrijskom i posttranzicijskom društvu.

SUMMARY

Population Policy in the Developed European Countries

The population policy in the developed European countries (countries of Western, Northwestern and Southern Europe) has been conceived and applied as *a response* to the worsening of the demographic trends in natural population increase primarily in the field of birth rate. Majority of those countries did not consider a need for pronatalistic population policy until the total fertility rate did not fall below replacement level (2,1 children per woman in the reproductive age). As a response to the new demographic trends many countries devised and introduced the measures of pronatalistic population policy of explicit or implicit type and applying them to other policies with pronatalistic effects (housing, fiscal, social, etc). In the 1990-th in several European countries the birth rate declined further to an average of 10 per thousand and the total fertility rate fell to 1,5 (in several countries below that level) and they began to adopt direct or indirect measures of pronatalistic population policy. The immigration to those countries generally contributed to the improvement of demographic situation, although it was not conceived as an component of the population policy. Special attention is paid to the pronatalistic policies of France and Sweden for their representative value, the first as example of the explicit and the second as an example of the implicit pronatalistic population policy. It has been shown that the results of the explicit policy of the maintaining somewhat higher level of the birth rate are in the long-run more stable than the results of the implicit policy. But although the birth rate rose, still in both countries in spite of the differences in policy types, the total fertility rate did not reach the replacement level. It indicates to the presence of influence of many different non-demographic factors (social, economic, socio-psychological, etc.) on population trends in modern post-industrial and post-transition societies.